

B. Z. TAFRA

Zagreb, Hrvatska

Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive

1. Uvod

Razvoj leksika u slavenskim jezicima ima dosta sličnosti jer je većina leksika naslijedena iz praslavenskoga doba, a dalje se leksik popunjavao posuđivanjem iz drugih jezika, tvorbom i kalkiranjem, ali i semantičkim procesima kao što su onimizacija, deonimizacija, depolise-mizacija (Tafra i Košutar 2009). Razlike su pak u pojedinim jezicima vidljive u svakom od tih načina nastanka novih riječi. Tako su za razvoj hrvatskoga leksika važni jezični dodiri i utjecaji nekoliko kulturnih krugova, ponajprije mediteranskoga, srednjoeuropskoga i zapadnoeuropskoga, ali i balkanskoga te slavenskoga kruga ćirilometodske pismenosti. Rana trojezičnost hrvatske pismenosti na latinskom, crkvenoslavenskom i narodnom jeziku ostavila je velik trag u leksiku. Hrvatski se književni jezik na štokavskoj osnovi, na temelju kojega se razvio današnji hrvatski standardni jezik, razvijao od renesanse pa je zbog toga dosta riječi nastajalo, osim uobičajenoga kalkiranja i posuđivanja, tvorbom prema tvorbenim zakonitostima štokavskoga sustava. Većina starijih djela sadrži leksik koji se mora promatrati kao sjecište povijesnih kulturnih veza i književnojezičnih konvergentnih silnica koje su objedinjavale književne izričaje na različitim dijalektnim osnovama, i to povijesni put hrvatskoga leksika čini drugačijim u odnosu na druge jezike, što se odrazilo i na leksičko-semantičke odnose u leksiku, koji, iako univerzalni, pokazuju neka specifična obilježja, kao što je, primjerice bogata leksička i gramatička sinonimija nastala na dodiru nekoliko književnih hrvatskih mikrojezika. Sinonimija je rezultat povijesnoga razvoja jezika, u hrvatskom slučaju rezultat ponajprije tronarječnoga prožimanja i kulturnoga doticaja s drugim jezicima, ali i razvoja leksika semantičkim i tvorbenim putem te njegova funkcionalnoga raslojavanja.

U ovom će se radu istražiti međuleksemski semantički odnosi u hrvatskom jeziku prateći razvoj hrvatskoga leksika na primjerima uglavnom iz starijih hrvatskih dvojezičnih i višejezičnih rječnika, ali i iz književnih djela. U kroatistici su često navođeni primjeri sinonimnih nizova čiji članovi pripadaju ili raznim dijalektima ili raznim vremenskim odsječcima, ali nije bilo postavljano teorijsko pitanje je li u svim slučajevima zaista riječ o sinonimima, ili su u pitanju druge vrste leksičko-semantičkih odnosa ili pak uopće nema nikakvih semantičkih veza među leksemima. Diakronijska leksikologija zahtijeva mnogo mukotrpnoga istraživanja kad je u pitanju samo jedna jedina riječ¹. Ovim radom želimo otvoriti nekoliko teorijskih pitanja kao preduvjet sustavnijim povijesnim leksikološkim istraživanjima. Najviše ćemo se zadržati na sinonimiji kao glavnom obilježju povijesti hrvatskoga književnoga jezika, odnosno na primjerima leksičkih nizova koji referiraju na isti referent. Budući da se o paronimiji nije pisalo ni sa sinkronijskoga, a kamoli s dijakronijskoga stajališta, ilustrirat

¹ Keipert je istraživao leksik u *Danici ilirskoj*, časopisu koji je odigrao ključnu ulogu u standardizaciji hrvatskoga jezika u 19. stoljeću, pa je, da bi došao do valjanih zaključaka, morao poredbeno istraživati njemačke, srpske, češke ... izvore. Jedino je tako nakon opsežnoga istraživanja mogao ispravno odgovoriti, na primjer, kojim je putem u hrvatski ušla riječ *gledište* (Keipert 2014 [2008]).

ćemo na jednom primjeru desinonimizacije razvoj paronimijskih odnosa. Zanimaju nas i kako su stariji leksikografi obrađivali sinonimiju, homonimiju i polisemiju i mogu li njihova gledišta o tim leksičko-semantičkim odnosima zadovoljiti današnja teorijska i metodološka stajališta. Posebno nas zanima jesu li kriteriji, kad se i složimo koji su, univerzalni i jesu li svevremenski, odnosno vrijede li podjednako i za sinkroniju i za dijakroniju.

2. Teorijska polazišta

Teorijska je jezikoslovna literatura o leksičko-semantičkim odnosima pregolema² pa je razumljivo što u njoj postoje vrlo različita stajališta o pojedinoj vrsti leksičko-semantičkih odnosa, pa i neka sporna. Stoga je potrebno na početku odrediti barem glavna teorijska polazišta kojih se držimo u ovom istraživanju, ali odmah i o dvojbama koje se javljaju pri njihovu određivanju. O leksičko-semantičkim odnosima može se govoriti samo ako su zadovoljena ova tri preduvjeta:

- a) isti leksičko-gramatički razred
- b) isti idiom
- c) isti vremenski presjek leksičkoga razvoja.

Ta su tri kriterija temeljna da bi leksemi uopće mogli biti kandidati da s drugima stupe u sinonimijske, homonimijske, paronimijske ili antonimijske odnose. Tek ako zadovolje te kriterije, provjeravaju se kriteriji za pojedinu vrstu leksičko-semantičkoga odnosa. Za sinonimiju to su različiti izrazi i isti sadržaj, za homonimiju jednaki izrazi (u hrvatskom to su homofonski homografi) i različiti sadržaji bez ijednoga zajedničkoga semantičkoga obilježja (nemaju nijedan integralni sem), za antonimiju su različiti izrazi i različiti sadržaji koji imaju barem jedno zajedničko semantičko obilježje po kojem se njihova značenja nalaze na suprotnim stranama, a za paronimiju slični izrazi i slični sadržaji zbog pripadnosti istoj tvorbenoj porodici zbog čega imaju jak potencijal zamjenjivosti pa njihova zamjena narušava jezičnu normu.

Kriteriji su jasni, ali unatoč tomu mnogi se slučajevi nalaze na granici te se mogu različito tumačiti. Čak i jedan tako čvrst kriterij kao što je isti leksičko-gramatički razred (ista vrsta riječi) ponekad je sporan jer granice među riječima u nekim slučajevima nisu jasne, pogotovo kad je riječ o konverziji, o prijelazu riječi iz jedne vrste u drugu, dakle o nultoj derivaciji (Tafra 1998). Najspornije su granice vrsta riječi u razgraničavanju brojeva od drugih vrsta jer im se čak osporava status samostalnoga leksičko-gramatičkoga razreda. Međutim, upravo leksičko-semantički odnosi mogu pomoći da se riješi gramatički status neke riječi. S obzirom na to da su brojevi, osobito u slavenskim jezicima, veoma zanimljiva vrsta riječi i na morfološkom i na sintaktičkom planu, nekako je po strani ostala činjenica da oni ne stupaju u leksičko-semantičke odnose (Tafra 1989) pa da to može biti pomoćni kriterij za njihovu identifikaciju kao vrstu riječi. Primjerice, okamenjeni akuzativ *stotinu*, *tisuću* itd. u hrvatskom se jeziku upotrebljava kao glavni broj pa se kaže: *tisuću sto druge godine*, *s tisuću kuna ne možeš kupiti računalo*, *bez tisuću kuna ne idi u veliku kupovinu*, što je dokaz da su te riječi glavni brojevi i da više nije posrijedi padežni oblik nego nova vrsta riječi. Semantički je proces od oblika riječi do nove riječi i do prijelaza u novu vrstu³ tekao ovako:

² Ta se literatura stalno umnožava velikom brzinom. Još je Apresjan (1995: 216) rekao da su leksičkoj sinonimiji posvećene tisuće teorijskih članaka.

³ Analogno tvorbi riječi morfemima, nova se riječ može smatrati dvostupanjskom semantičkom izvedenicom.

degramatikalizacija → leksikalizacija → konverzija.

Taj je proces davno započeo jer se u staroslavenskim tekstovima znaju naći primjeri upravo okamenjenoga akuzativa u nominativnoj funkciji: *tri desęti* i *četyridesęti* (Damjanović 2005: 116). Kao glavni broj *tisuću* je (naravno, i *stotinu*, *milijun*, *milijardu*, *bilijun* ...) monosemična riječ, nema sinonima, antonima, homonima pa se njezine sadržajne i sadržajno-izrazne veze mogu označiti nultima.

Nemogućnost sinonimijskoga vezanja glavnih brojeva *stotinu*, *tisuću* i sl. kad označuju točno izbrojenu količinu otvara pitanje kojoj vrsti riječi pripadaju riječi *stotinu*, *tisuću* iz primjera *stotinu sam ti puta rekao*, *glava ju boli od tisuću problema*. U tim je primjerima moguća sinonimna zamjena priložima *mnogo*, *bezbroj*, *puno*. Mogućnost supstitucije jedan je od glavnih kriterija za identificiranje sinonimije te sinonimna zamjena može biti kriterij da te riječi uvrstimo u priloge. Naime, za kvantificiranje manje ili veće količine koja se ne može točno odrediti služe količinski prilozi, ali su se vrlo rano počeli upotrebljavati i "okrugli" veći brojevi za označivanje veće količine pa je tako postojao za broj 10 000 (grč. *μυριάς*) poseban naziv *тъма* koji je označivao jako veliku količinu, 'nepregledno mnoštvo, velika množina'. Skok (s. v. *tma*) pronalazi paralelu u toharskom B *tumane* i u turskom *tuman*. U hrvatskom se riječ *тъма* upotrebljavala još u 14. stoljeću (Hamm 1963: 151), npr. u Brevijaru Vida Omišljanina (BrVO): *тъма грѣховъ* i *тмѣ ч(lovĕ)къ* na mjestu grčkoga (*δῶδεκα μυριάδες*) i latinskoga broja (*centum viginti millia hominum*) (Jona 4,11). Taj primjer potvrđuje da je oduvijek postojala nemogućnost prebrojavanja velikoga broja entiteta i da se ta količina označivala ili velikim brojevima ili imenicama, a danas i priložima. Granice vrsta riječi u dijakronijskom presjeku nisu stabilne jer se povećao broj riječi nastalih konverzijom, u nekim slavenskim jezicima (npr. u hrvatskom i ruskom) više, a u nekim (npr. poljskom) manje. Prateći razvoj brojeva kao vrste riječi u hrvatskom, uočava se velika dinamičnost u razvoju leksika, što pokazuje iduća slika.

dijakronija	morfologija imenice —————> brojevi, prilozi (promjenjivost) (nepromjenjivost)
sinkronija	semantika brojevi —————> imenice, prilozi (određena količina) (neodređena količina)

Tako su od staroslavenske promjenjive vrste riječi (imenice) povijesnim razvojem nastale dvije vrste nepromjenjivih riječi: brojevi i prilozi, dok su od brojeva, gledajući sinkronijski, konverzijom tvorene imenice i prilozi, iako je i taj proces zapravo povijesni. Takve riječi ne smatramo homonimima jer one imaju zajednička semantička obilježja s obzirom na to da pripadaju istoj tvorbenoj porodici, jer ih ne vežu paradigmatiski odnosi te zato ne mogu biti ni zamjenjive ni nezamjenjive u istom kontekstu, iako mnogi jezikoslovci konverziju smatraju glavnim načinom nastanka homonimije (Ahmanova 1957, Kotelnik 1982, Lakova 1995, u: Tafra 1998). Tomu se mišljenju može ozbiljno prigovoriti jer riječ koja nastaje konverzijom ima s osnovnom riječju najmanje jedan integralni sem, koji je uvjet za konverziju, ali je osnovna prepreka za uspostavu homonimijskih odnosa, koji se zasnivaju na semantič-

koj nedodirljivosti. I kod konverzije i kod homonimije riječ je o homografima⁴ i o nezamjenjivosti u istom kontekstu, samo u prvom slučaju one pripadaju dvjema vrstama riječi i značenjski se preklapaju, a u drugom one pripadaju istoj vrsti riječi i značenjski se ne diruju.

Što se tiče drugoga kriterija – pripadnost istomu idiomu – odgovor na pitanje što je isti idiom može biti višeznačan. Hrvatski je jezik u odnosu, na primjer, na češki drugi idiom, dijalekt je u odnosu na književni jezik također drugi idiom, jezik Miroslava Krležu može se smatrati posebnim idiomom u odnosu na jezik Tina Ujevića iako su obojica pisala hrvatskim jezikom. Određujući granice sinonimije, nameće se još jedno teorijsko pitanje. Naime, ako smatramo da su sinonimi samo riječi unutar jednoga idioma, je li svako prenošenje teksta iz jednoga u drugi idiom prijevod, odnosno je li u tom slučaju riječ o semantičkim ekvivalentima, a ne o sinonimima kako literatura sugerira? Hrvatska je riječ *glagol* u odnosu na češku *sloveso* semantički ekvivalent, jednako kao i hrvatska riječ *rod* za češku riječ *rod*. *Glagol* i *sloveso* nisu sinonimi iako označuju isti pojam, ali ni hrvatska riječ *rod* i češka *rod* nisu jedna, ista riječ, pa se u oba slučaja češke riječi prevode na hrvatski. Prema postavljenim kriterijima u hrvatskom standardnom jeziku *pomidor* i *rajčica*, *vanjkuš* i *jastuk te avlija* i *dvorište* nisu sinonimi jer samo drugi član tih parova pripada standardnomu jeziku, dok prvi pripada dijalektima (*pomidor* čakavskim, *vanjkuš* kajkavskim, a *avlija* štokavskim), dakle drugim idiomima. Također u standardnom jeziku nisu sinonimi ni *glava*, *bulja*, *čelenka*, *tikva*, *tintara*; *kosa*, *flora*, *griva*, *skalp*, *zurka*; *jedinica*, *kolac*, *kulja*, *kec* (Samardžija 1995: 20) jer samo *glava*, *kosa*, *jedinica* pripadaju standardnomu, a ostale riječi pripadaju žargonu. Dakle, sa sinkronijskoga stajališta teritorijalna (*magarac*, *tovar*) i vremenska (*smrdiš*, *bromid*) raslojenost leksika sužava prostor sinonimiji, dok stilaska raslojenost (*urin*, *mokraća*) unutar standardnoga jezika ne bi trebala biti preprekom za sinonimne odnose. S dijakronijskoga stajališta te granice izgledaju drugačije.

Ako se tako gleda na semantičke odnose u leksiku, onda bi prenošenje teksta iz jednoga u drugi idiom bilo *prevođenje*. Ne ulazeći uopće u jezikoslovni problem određivanja statusa hrvatskoga i srpskoga jezika i njihova odnosa u 19. i u 21. stoljeću, Kovačić je (2015) na osnovi analize jezika dvaju izdanja *Novoga zavjeta*, jednoga koji je preveo Vuk Stefanović Karadžić, i drugoga, hrvatskoga izdanja, koji je na zahtjev Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva na osnovi toga prijevoda priredio Bogoslav Šulek, utvrdio da je riječ o prijevodu iz Karadžićeva književnoga idiolektu u Šulekov. Jednako je tako štokavska pjesma na čakavštini prijevod. Bogatova (1984: 83) također smatra da je moguće prevoditi (leksički, stilistički itd.) i unutar istoga jezika. Taj je kriterij lakše primijeniti na suvremene idiome jer je i svijest o njima mnogo jasnija nego u prošlosti i jer postoji kodifikacijska norma prema kojoj bi u hrvatskom standardnom jeziku isti status s normativnoga gledišta trebale imati riječi *arija* (posuđenica u čakavskom), *vazduh* (srpski), *air* (engleski), *luft* (*Luft*, njemački), jer nijedna od tih riječi, iako se upotrebljavaju u hrvatskom jeziku, ne ulazi u standardni jezik, npr. *Hõdi vãn na âriju* (Ivančić Dusper i Bašić 2013: 49, s. v. ârija); *Ona širi ruke, i, mjesto krvi i mesa, grli vazduh i mrak* (Matoš)⁵; *Šta se bojite pa to je zrak, luft je to!* (Šovagović)⁶; *Blizu deset tisuća ljubitelja glazbe poznatog kantautora Đorđa Balaševića istinski i do kraja*

⁴ Odstupanje u primjerima kao što je *sljedeći* i *sljedeći* može se zanemariti jer je grafem za stari jat mogao biti i drugi, npr. *ě*, pa se homografija ne bi narušila.

⁵ <http://riznica.ihj.hr/philocgi-bin/getobject.pl?c4.12954.Cijelibr.16.6.1.0> (Pristupljeno 18. 10. 2015.)

⁶ <http://riznica.ihj.hr/philocgi-bin/getobject.pl?c4.13146.Cijelibr.1.6.1.0> (Pristupljeno 18. 10. 2015.)

*bilo je zadovoljno Open air koncertom u subotu navečer u međimurskom selu Domašincu*⁷. Prateći sinonimiju s dijakronijskoga aspekta, provjerit ćemo taj kriterij i vidjeti hoće li ga biti moguće primijeniti, a ako hoće, koliko ćemo pritom moći biti dosljedni.

Treći kriterij – isti vremenski presjek jezičnoga razvoja – dolazi do izražaja najviše pri izradi rječnikâ sinonima jer “сининхронность представляет один из существенных пределов для квалификации лексики с точки зрения синонимических отношений” (Vogotova 1984: 83). Rječnik sinonima popisuje i opisuje sinonime iz vremena u kojem on nastaje, ali može i iz nekoga prošloga vremena, npr. mogao bi se napraviti rječnik sinonima u hrvatskom književnom jeziku u 18. stoljeću.

Kad se sinonimija ili neki drugi leksičko-semantički odnos gleda iz dijakronijske perspektive, vidi se da u svakom vremenskom presjeku postoji prelijevanje jezičnih elemenata iz prošloga i suvremenoga razdoblja, kao što je to i u drugim područjima ljudskoga stvaralaštva, na primjer vremenski se preklapaju obilježja raznih stilskih formacija u književnosti, pa je osim “čistih” razdoblja mnogo prijelaznih razdoblja ili međurazdoblja. U upotrebi jedno vrijeme supostoje starije i novije riječi za isti pojam jednako kao što supostoje stariji i noviji oblici pa se među njima razvija sinonimijski odnos. Razumljivo je što se u povijesnim rječnicima nalazi leksik iz različitih razdoblja, dakle i riječi koje su već otišle u pasivni sloj ili su se razvile i poprimile drugi fonološki lik, kao što je u hrvatskoj leksikografiji *Dizionario italiano, latino, illirico...* (1728, 1785) Ardelija della Belle, u kojem se s razlogom nalaze kao natuknice riječi i iz prošlih stoljeća jer je autor taj rječnik pisao na temelju dubrovačkoga onovremenoga leksika te leksika iz četrdeset štokavskih i čakavskih djela iz 16. i 17. stoljeća. No, sličnu ćemo praksu naći i u drugim rječnicima za koje nemamo dokaze o tome odakle su autori prikupljali leksičku građu za svoje rječnike te ih zato ne možemo smatrati povijesnicima. No, ako se danas u rječniku suvremenoga jezika natuknica *abak* tumači mjesto definicijom sinonimom *računalo*, a *lug* sinonimom *pepeo*, onda se treba zapitati jesu li to zaista sinonimni parovi jer današnji govornici, osim u rijetkim mjesnim govorima, ne upotrebljavaju riječ *lug*, a pogotovone *abak*, s tim da je *računalo* hrvatska riječ za *kompjuter*, što *abak* sigurno nije. Te su dvije riječi u današnje vrijeme arhaizmi i ne stupaju u sinonimne odnose, ali su u nekom drugom razdoblju mogle biti sinonimi, npr. *pepel*, *lug* u hrvatsko-latinskom rječniku *Gazophylacium* (1740) Ivana Belostenca. To je samo dokaz da je nastanak, ali i raspad sinonimije dijakronijski proces, odnosno da svako vrijeme ima svoje sinonimne nizove.

Ovdje se neće ulaziti dublje u tu problematiku i neće se analizirati različita stajališta⁸ o leksičkim odnosima pa su za temu rada dovoljna samo okvirna teorijska polazišta koja će se dopuniti u idućim poglavljima. Nužno je naglasiti da teorijski okvir koji smo ovdje zacrtali vrijedi uglavnom za jezik *in potentia*, ali ne nužno i za jezik *in actu*.

3. Sinonimni nizovi

Sinonimija je proučavana s teorijskoga stajališta kao vrsta paradigmatskih međuleksemskih odnosa ili s praktičnoga kao izbor među leksemima istoga značenja u danom kontekstu te mogućnost njihove zamjene i vezanja uz druge lekseme. Pod sinonimnim nizovima razumijevamo dva ili više leksema koji isto znače, koji imaju, dakle, istu denotaciju, koji pripadaju istomu idiomu i istomu vremenskomu odsječku. Razumijeva se da pripadaju i istoj vrsti

⁷ <http://riznica.ihj.hr/philocgi-bin/getobject.pl?c4.13065.Cijelibr.128.6.1.0> (Pristupljeno 18. 10. 2015.)

⁸ O tome više u Tafta 1989, 2005.

riječi jer u suprotnome ne mogu isto značiti. Polisemni leksemi najčešće stupaju u sinonimijski odnos samo s nekim od svojih značenja, a ne u ukupnosti svoje semantičke strukture. Budući da se u kontekstu uvijek ostvaruje samo jedan semem polisemne strukture, istoznačnost se na kontekstualnoj razini može imenovati kao sinonimičnost za razliku od sinonimnosti u jeziku kao sustavu.

U hrvatskom jeziku sinonimni bi nizovi bili, primjerice: *đavao, vrag; učenik, đak; brzo, hitro, žurno, časkom*. Hrvatski se govornici slažu da ti leksemi i izvan konteksta imaju isto značenje pa je to potvrda njihove sinonimnosti. Prema postavljenim kriterijima *tovar, magarac, osel i kenjac* nisu sinonimi, iako referiraju na isti referent (lat. *equus asinus asinus*), jer pripadaju različitim idiomima; samo *magarac* pripada standardnomu jeziku, a ostali pripadaju dijalektima. Jednako tako sinonimi nisu *vrač i liječnik, mudroslovlje i filozofija* jer su *vrač i mudroslovlje* arhaizmi. U leksikološkoj se literaturi (usp. Samarđžija 1995: 19) takvi primjeri, zato što referiraju na isti referent, proglašavaju sinonimima, odnosno vrstom sinonimije – bliskoznačnicama. To je shvaćanje sinonimije i naziv bliskoznačnost preuzeto od Zguste (1991: 88) koji smatra da se “identičnost značenja koja je potrebna za sinonime može... shvatiti na dva načina: ili kao apsolutna identičnost ili kao velika sličnost”. Njemu sinonimija pokriva oba slučaja, iako naziv sinonimija rezervira za apsolutnu identičnost, dok se za veliku sličnost “smislova” koristi nazivom “bliskosinonimija” (bliskoznačnost; engl. *near-synonyms*), tj. sinonimija u širem značenju riječi. Naime, vrlo je teško utvrditi potpunu istost značenja dviju ili više riječi pa zato neki jezikoslovci smatraju da “sinonimija u užem smislu ne postoji, budući da uvijek postoji (ili se može pretpostaviti) neka stilistička, emotivna, društvena itd. vrijednost koja, pa makar i malo, razlikuje riječi prividno istoga značenja” (Berruto 1994: 85). Zbog toga Berruto smatra da postoji sinonimija samo u širem smislu, dok drugi jezikoslovci razlikuju različite vrste sinonima, na primjer Cruse (2004: 154) razlikuje tri vrste sinonima: “the absolute synonyms, the propositional synonyms and the near-synonyms”. Bliže nam je stajalište o određivanju kontekstualnih (semantičkih, sintaktičkih, morfoloških, kolokacijskih), pragmatičkih i drugih uvjeta za neutralizaciju razlika među sinonimima (Apresjan 2013: 445).

Mišljenja o sinonimiji toliko su sukobljena da čak neki jezikoslovci osporavaju postojanje sinonima jer se koplja lome još od antike u utvrđivanju identičnosti te je logičan zaključak da je nemoguće odrediti kriterije što je blisko značenje ako je vrlo teško složiti se što je isto značenje. Hrvatski je naziv za sinonimiju *istoznačnost* pa je prema tomu potrebno utvrditi kriterije što je isto značenje. Ili nešto jest isto, ili nije, ne postoji nešto između pa bliskoznačnost ne može biti podvrsta sinonimije (Tafr 2005). Ako je *I* isto, a *R* različito, nemoguće je utvrditi koliko *B* treba biti blizu *I* da bi bilo blisko:

$$I \xrightarrow{\hspace{10em}} R$$

$$\begin{array}{c} \leftrightarrow \\ B \end{array}$$

U modelu u kojem su bliskoznačnice vrsta sinonima jedini je kriterij mogućnost ili nemogućnost supstitucije u istom kontekstu. Zbog toga je za potrebe izrade hrvatskoga WordNeta, računalnoga leksikona, temeljna ustrojbeno jedinica “sinonimski skup” (tj. sinonimni niz) definiran kao skup sinonima “ustrojen prema načelu njihove zamjenjivosti u barem jednom kontekstu” (Raffaelli i Katunar 2012: 70). Članovi skupa načelno leksikaliziraju određeni zajednički, manje ili više općenit koncept pa se njihova značenja mogu svesti pod jednu definiciju.

Treba imati na umu da svaka mogućnost supstitucije nije dokaz za postojanje sinonimijsko-odnosa jer je supstitucija moguća i ako su riječi semantički ekvivalenti (riječi iz dvaju idioma), te ako pripadaju istomu semantičkomu polju ili ako su u hiponimijskom odnosu (riječi iz istoga idioma) jer se takve riječi mogu zamijeniti u istom kontekstu. U hrvatskom je jezikoslovlju, ali ne samo u njem, ovo mišljenje osamljeno⁹ jer se sinonimi najčešće dijele na potpune (istoznačnice), one koji su zamjenjivi u svim kontekstima (obično su to domaće riječi i posuđenice), i na djelomične, nepotpune (bliskoznačnice), one koji su zamjenjivi samo u nekim kontekstima, odnosno na apsolutne i relativne ili se govori o stupnjevima sinonimnosti. Pritom se zapravo miješaju razine, sinkronijska i dijakronijska, dijalekt i standard, sinonimnost (jezik, *langue*) i sinonimičnost (govor, *parole*), što metodološki nije ispravno. Apresjanov (1995: 220) kriterij po kojem su dvije riječi sinonimi ako imaju istu definiciju, odnosno ako se prevode u isti izraz semantičkoga jezika, odnosi se na jezik kao sustav (*langue*), a primjeri kao što su *anđeo*, *zlato*, *dete* (Dragičević 2007: 253) odnosi se na jezik kao ostvaraj (*parole*). U tekstu nema strogih kriterija, sve može biti sinonimično (pa i sintagme¹⁰) što referira na isti referent.

Starija hrvatska književnost obiluje primjerima leksema koji se nižu jedan do drugoga, a koji znače isto. Kroatisti ih nazivaju kontaktnim sinonimima, oni su uočljivi jer su u nizu, ali ima naravno sinonima razasutih u tekstu, što je već jezična univerzalija, a ne obilježje samo hrvatskoga jezika. Zasad ćemo te leksičke nizove nazivati sinonimima dok iz njihove analize ne vidimo jesu li oni zaista sinonimni nizovi. Nalaze se u cijeloj povijesti hrvatskoga književnoga jezika, a sreću se već u prvim prijevodima na staroslavenski jezik. “Presudna je za stvaranje sinonima bila široka geografska rasprostranjenost prvoga slavenskog književnog jezika.” Stoga su autori prvih slavenskih prijevoda “dopuštali i varijante unutar istoga tvorbenog sustava i varijante iz različitih dijalekata” pa su sinonimne parove činile najčešće tvorbene dublete: *dobrorodije*, *dobrorodъstvo*¹¹ ili domaća riječ i posuđenica: *stъklѣnica*, *alavastъrъ*, *sъtъnikъ*, *kenturionъ*. Ako su bile dvije domaće riječi, par su činile starija i novija riječ, a znale su biti jedna iz glagoljičnoga korpusa, a druga iz ćiriličnoga: *životъ*, *žiznъ*; *otokъ*, *ostrovъ*. Ponekad je sinonimni niz imao i više članova: *knъigъ*, *bukъvi*, *pisъmę* (Damjanović 2005: 46–47). Tvorbene dublete (*slušalac*, *slušatelj*) te parovi aloglotem i idioglotem (*kompjuter*, *računalo*) i danas su najtipičniji sinonimni parovi.

U neliturgijskim glagoljičnim tekstovima, osobito u zbornicima, “tom najpopularnijem tipu glagoljaške rukopisne knjige koji je znatno nadživio srednji vijek” (Hercigonja 1994: 196), sinonimija je toliko proširena da se s pravom mora govoriti o nastojanju glagoljaša za stvaranjem *općega jezika* (*lingua communis*). “Uvođenjem sinonimskih parova u kojima jedna riječ objašnjava drugu nastojalo se stoga, na određen način, neutralizirati dijalektalne i lokalnogovorne razlike razvijene u inventaru leksičkih sredstava koji je tada – kao i u kasnijim razdobljima hrvatske književnojezične dijakronije – smatran temeljnom preprekom većoj komunikativnosti književnog djela i razumljivosti pisane riječi na prostorima sviju dijalektalnih zajednica” (Hercigonja 1994: 211). Već u tim ranim razdobljima ima bezbroj primjera sinonimnih nizova čiji su članovi iz raznih dijalekata. Premda je najčešće uloga drugoga člana sinonimnoga para bila objasnidbena, ima primjera u kojima su parovi imali

⁹ “B. Tafra zauzima jednu od ekstremnih pozicija u vezi sa sinonimijom – nasuprot većini autora koji ne priznaju istoznačnice, ona ne veruje u postojanje bliskoznačnica” (Dragičević 2007: 256).

¹⁰ *Tučnjava*, *fizički obračun*; *zemljovid*, *zemljopisna karta* (Petrović 2005: 137).

¹¹ Primjeri su iz glagoljice transliterirani, a latinični su primjeri iz stare grafije pisani današnjom grafijom, osim u primjerima s jatom označenim jednim grafemom za sve odraze ili u primjerima s nejednoznačnom grafijom.

stilsku funkciju, što pokazuje primjer iz *Petrisova zbornika* iz 1468. godine: “I reku emu anjeli vraž’i ki ga budu držali čto se žalostiš ubogi človeče i kai se mečeš’ i zač’ trepečeš” (Hercigonja 1994: 209). Riječ je o stilskom variranju crkvenoslavenske, kajkavske i čakavske zamjenice *čto*, *zač*, *kaj*. Hercigonja (1994: 211–212) navodi velik broj sličnih sinonimnih nizova: *tuče*, *gradb*; *hudi*, *zali*; *zove* i *kliče*; *oprati se*, *zmiti*; *napitati*, *prehraniti* itd., od kojih su neki imali objasnidbenu, a neki stilsku funkciju, npr. *sramb*, *stidb*; *tuge*, *žalosti*; *hipb*, *časb*.

Kontaktini se sinonimi nalaze obilno u djelima istarskih protestantskih pisaca koji imaju tronarječnu koncepciju književnoga jezika te njeguju hibridni jezik i objavljuju i na glagoljici i na ćirilici. Ideja hibridnoga jezika nastavlja se i u 17. stoljeću u krugu oko knezova Zrinskih i Frankopana, a temelji se na interdijalektnoj osnovi koja je nastala u Pokuplju (ozaljski književnojezični krug) gdje su sva tri narječja došla u dodir. Vrlo zoran primjer pruža pismo Petra Zrinskoga koje on piše 1671. godine svojoj ženi uoči smaknuća. U njem je više jezičnih elemenata iz sva tri narječja, ali i jedan štokavsko-kajkavski sinonimni par: *ja ga budem molil i prosil* (Vončina 1979: 197). Glagoli *moliti* i *prostiti* imaju isto denotativno značenje i u tom su pismu oni sinonimi. Ideju hibridnoga književnoga jezika s mikrosituacije iz svoga rodnoga Pokuplja, koje je susretište različitih dijalekata, Juraj Križanić preslikao je, našavši se u Rusiji u Toboljsku kamo ga je 1661. prognao car, na makrosituaciju slavenskoga svijeta kao susretištu slavenskih jezika u općeslavenskoj gramatici *Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku*.

Premda se u hrvatskom slučaju može govoriti o čakavskoj, kajkavskoj i štokavskoj književnoj stilizaciji, dakle o trima književnim mikrojezicima¹², “čistu tročlanu podjelu narušavaju mnogi stariji hrvatski književnici” (Vončina 1979: 7). Bogatstvo raznodijalektnih leksičkih i gramatičkih sinonima u nekim slučajevima daje jeziku obilježje hibridnosti, kao što su hibridni čakavsko-kajkavski jezik glagoljaških neliturgijskih tekstova u 15. stoljeću, hibridni jezik protestantskih pisaca u 16. stoljeću ili jezik ozaljskoga književnoga kruga u 17. stoljeću, a osobito jezik svih starijih rječnika.

Upravo su nizovi upitnih zamjenica i njihovih izvedenica, po kojima se hrvatska narječja i nazivaju: čakavsko, kajkavsko i štokavsko narječje, najilustrativniji primjeri sinonimnih nizova. U mnogim su starijim hrvatskim rječnicima leksički nizovi: *ča*, *što*, *kaj*; *zač*, *zakaj*, *zašto*. Tako Ivan Belostenec u svom latinsko-hrvatskom/hrvatsko-latinskom rječniku *Gazophylacium* (1740), koji se ubraja u kajkavske rječnike iako sadrži obilje nekajkavskih riječi koje markira kao dalmatinske (čakavske) i slavonske (štokavske), ima *kaj*, *što* (s. v. quid), te *zakaj*, *zašto* (s. v. quia nam), a Andrija Jambrešić u svom četverojezičnom *Lexiconu* (1742) ima čak na prvom mjestu štokavske lekseme, iako je rječnik kajkavski: *što*, *kaj* (s. v. quid). Jambrešić ne markira porijeklo svojih kontaktnih sinonima nego ih samo niže, a ima ih iz sva tri narječja, npr. *Vuzem*, *Vazam*, *Uskrs* (s. v. Pasha). Inače je Jambrešiću jasan pojam sinonimije jer uz latinske lekseme stavlja odrednicu *synon*.

U prijevodnim je rječnicima oduvijek bilo u ciljnom jeziku dosta sinonima, samo što u hrvatskim starim rječnicima oni vrlo često pripadaju različitim narječjima. Dok su u rječnicima razumljivi kontaktni sinonimi, oni nisu toliko očekivani u književnim djelima u kojima se također sreću redovito. Tako u Stipana Margitića (1708), bosanskoga franjevca, čitam: *šipka aliti prut*, *oštari(j)a aliti krčma*, *bilig aliti zlamenje*, *plašt aliti kabanica*, *barjak aliti-orugva*, *du(v)ar aliti zid*, *Konštantinopoli aliti Carigrad*, *šišmatik aliti odmetnik*, *trgo(v)ište*

¹² O pojmu *književni mikrojezik* usp. Duličenko 1981.

aliti pi(j)aca, figure aliti prilike, čudo aliti mirakulo, juriš aliti naskočen'je, lisica aliti lija, Tilo Gospodinovo aliti Brašančani četvrtak, skula aliti nauk, čatrnja aliti bunar, medika aliti likarija, sat aliti ura, bližnjik aliti susid. U tim je sinonimnim parovima većinom jedan parnjak posuđenica, a drugi domaća riječ (*čudo aliti mirakulo, šižmatik aliti odmetnik*) koja ima funkciju svojevrstnoga tumača posuđenice. Jedan dio primjera obuhvaća razgovornu i knjišku riječ kao što je *du(v)ar aliti zid, lisica aliti lija*. Zanimljiviji su primjeri poput para *barjak aliti orugva* u kojem se posuđenica objašnjava riječju koju je Margitić mogao naći u dalmatinskih pisaca i koja je vjerojatno već u njegovo vrijeme bila arhaizirana, iako je slavonskoga porijekla (Tafra 2015).

Kao što se svi povijesni nazivi jezika (*slovenski, ilirički, ilirski, bosanski, hrvatski, slavonski ...*) mogu svesti pod nadređeni pojam – hrvatski, tako se i svi ti književni mikrojezici mogu svesti pod hiperonim – hrvatski književni jezik.¹³ To je pojmovno i terminološko razgraničenje potrebno da se objasni status inodijalektnih jezičnih elemenata u jeziku starijih pisaca. S današnjega se stajališta oni po istoj metodologiji trebaju smatrati posuđenicama jer su došli iz drugoga jezičnoga sustava kao što su došle posuđenice iz drugih jezika. Kajkavska riječ koja se prilagodila u štokavskom književnom jeziku, o čijem leksiku ovdje raspravljamo, treba imati isti status kao i talijanska koja se prilagodila (*kukec > kukac; aria > arija*). U tom slučaju kao što je talijanizam sinonim domaćoj riječi (*napjev*), tako su i inodijalektne posuđenice sinonimi u štokavskom književnom jeziku u prošlosti, npr. *kupa, kupica, ocet, poculica, tancovanje* ili *kvasina, vrtao, lincun, skalin* u fra Marijana Lanosovića (18. stoljeće). Samo jedan primjer fra Ivana Ančića (17. stoljeće) vrlo dobro pokazuje o čem je riječ: *čardin, aliti giardin, aliti vartao illi cvitchnak*. Dvije su vrste odnosa u ta četiri primjera: jedan je odnos dvaju jezika (*đardin : vrtao i cvičnak*) i drugi je odnos dvaju idioma unutar jednoga jezika (*vrtao : cvičnak*). U Ančićevu književnom jeziku riječ je o trima sinonimima, s tim da se jedan javlja u dvjema fonološkim varijantama¹⁴ (Tafra 2012).

Za ilustraciju neka posluže još neki primjeri iz jezičnoga priručnika *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache* (1778) Marijana Lanosovića, slavonskoga franjevca. Priručnik je bio koncipiran kao i slični europski priručnici toga vremena: gramatika, rječnik, konverzacijski primjeri, uzorci pisama. U rječniku su leksički nizovi: *stig (stjeg), zastava, barjak, ocet, kvasina, sirćet, ponjava, lincun; kupa, bukara, buklija; sapun, midlo* itd. Među tim riječima osim štokavskih, slavonskih, ima i kajkavskih (*kupa, kupica, ocet, poculica, tancovanje* itd.) i čakavskih (*kvasina, vrtao, lincun, skalin* itd.), ali i bohemizam *midlo* (češ. *mýdlo*). Slično je autor postupao i u konverzacijskim primjerima: *Ja sam šavač (krojač), Je li gospodin kod kuće (doma), Divojka je (cura je)*. U 18. stoljeću, kada djeluje Marijan Lanosović, hrvatski jezik još nije kodificiran pa to može opravdati postojanje takvih leksičkih nizova. U prvoj polovici 19. stoljeća i dalje se u hrvatskim jezičnim priručnicima nalaze slični leksički nizovi s riječima iz različitih dijalekata ili jednostavno iz književnih djela, bilo suvremenih bilo starijih. Tako Ignjat Alojzije Brlić, također rodnom iz Slavonije, u djelu *Grammatik der illyrischen Sprache* (1833) ima dosta leksičkih nizova koji nisu obilježje jednoga dijalekta, pa ni štokavskoga narječja, npr. *tydan*¹⁵, *nedylja dana, sedmica; kiša, dažd; val, talas; stolyće, vyk; novo lyto, nova godina; travanj (lažak)*¹⁶; *tanjur, piat; sirće, ocet, kvasina; purger (grada-*

¹³ O tome više Tafra i Košutar 2011.

¹⁴ Grafem *ç* mogao je označivati /č/ ili /ž/, što za ovu temu i nije bitno.

¹⁵ Grafem *y* označivao je sve reflekske jata.

¹⁶ Nazivi se mjeseci ne podudaraju u svih autora pa tako u drugih autora *lažak* znači 'ožujak'.

nin); *komšija* (*susyd*); *dućan*, *bolta*, *štacun*. U Brlićevu se konceptualnom rječniku, koji je priložen uz gramatiku po uzoru na europske dvojezične priručnike, nalaze neštokavske riječi, npr. *bolta*, *pjat*, *štacun*, *kvasina*, *ocet*, *vanjkuš*, odnosno riječi za pojmove kojih nema u Slavoniji, npr. *sardela*, *naranča*, *pomoranca*, *smokva* itd. (Tafra 2012).

U književnosti je uvijek bilo i bit će sinonimije koja ima stilsku funkciju, dok su kontaktni sinonimi, porijeklom iz različitih dijalekata koji se nalaze u rječnicima, obilježje hrvatskih rječnika uglavnom do polovice 19. stoljeća kada je hrvatski jezik kodificiran, kada se osniva prva katedra za hrvatski jezik na visokoškolskoj ustanovi (1846) i kada odlukom Sabora (1847) postaje službeni jezik. Kontaktni se sinonimi nalaze u rječnicima u kojima je hrvatski jezik ciljani jezik, dok se u rječnicima s hrvatskim kao polaznim jezikom sinonimi nalaze pod svojom natuknicom, a ne kao prijevodni ekvivalenti, npr. Voltić u svom rječniku (1803) ima natuknice: *ča*, *što*, ima *zač*, a nema *zašto*. I Stulli (1806) ima natuknice *ča*, *kaj* (s podatkom da je iz Belostenca i s uputnicom na *što*), *što*, *zač* (s uputnicom na *zašto*), *zakaj zato* (Tafra 2012). Mnoštvo je i drugih takvih primjera, iako je riječ o štokavskim rječnicima, a razlog leži u činjenici što su se njihovi autori služili prethodnim rječnicima i što su pisali rječnike i za štokavce i za neštokavce.

Slično se dogodilo i u bližoj povijesti, u Jugoslaviji, kad su dvojezični rječnici, da bi se prodavali i bili upotrebljivi na cijelom štokavskom području, donosili leksičke nizove koji su samo naizgled bili sinonimi jer se članovi tih nizova nisu nikad sinonimno upotrebljavali. Oni nisu bili markirani ni kao teritorijalno ili barem varijantski¹⁷ raslojen leksik te se moglo na osnovi tih rječnika zaključiti da su sinonimi, npr. *Luft* zrak, uzduh; *Luftfahrzeug* udušno (zračno) vozilo, avion; *Bohne* grah, pasulj (Šamašalović 1971). Vrlo su ilustrativni primjeri iz *Rječnika MH – MS*, koji je 1967. počeo izlaziti u Zagrebu i Novom Sadu kao zajednički projekt Matice hrvatske i Matice srpske. U prvoj knjizi rječnički je članak ovako izgledao: “**azot** *m.* = dušik, gas, plin bez boje i mirisa, jedan od glavnih sastojaka vazduha, zraka”, a kad je Matica hrvatska nakon dviju knjiga prekinula suradnju i kad je Matica srpska završila rječnik, u njem se izgubila “sinonimija” pa je obrada izgledala ovako: “**ugljikovodik** *m.* jedinjenje ugljenika i vodonika”. Da je ostala ista koncepcija rječnika, definicija bi glasila: jedinjenje, spoj ugljenika, ugljika i vodonika, vodika. Razlog zašto smatramo da su u Belostenca *hiža* i *kuća*, *kaj* i *što* sinonimi, a da u Šamašalovića *uzduh* i *zrak*, odnosno u Matičinu rječniku *azot* i *dušik*, *gas* i *plin* nisu sinonimi leži u činjenici da kajkavske riječi *hiža* i *kaj* govornici hrvatskoga jezika koji nisu kajkavci (na primjer stanovnici Zagreba) smatraju svojim i da ih mogu upotrijebiti u nekim situacijama mjesto *kuća* i *što*. Prema tomu ni s dijakronijskoga ni sa sinkronijskoga stajališta u hrvatskom *hirurg* i *kirurg* nisu varijante, niti su *mrkva* i *šargarepa* sinonimi.

Usput, potrebno je istaknuti da se na osnovi iznesenih primjera leksičkih, ali i gramatičkih nizova u starijim rječnicima i gramatikama može zaključiti da je riječ o jezičnim priručnicima hrvatskoga jezika bez obzira na to tko je u slavistici mislio ili misli i danas drugačije zato što se jezik na koricama najčešće nazivao ilirski. Dokaz su upravo leksički nizovi koji su obilježje samo hrvatskoga jezika: *kupica*, *čaša*, *kruhar*, *pečnik*, *pekar*; *ocat*, *kvasina*, *sirće*; *kopača*, *motika*, *mašlin*; *pisak*, *pržina*, *žalo*; *tovar*, *oslac*, *magarac*; *slovnica*, *gramatika*. Najslikovitiji je niz upitnih zamjenica jer samo hrvatski jezik ima sve tri upitne zamjenice: *što*, *ča*, *kaj*. Svakako tu treba pribrojiti i gramatičke nizove, ponajprije primjere sa sva tri

¹⁷ Kao što se danas radi u engleskim rječnicima pa se označuju engleska i američka varijanta.

refleksa jata: *vtime, vrieme, vreme; snig, snijeg, sneg*, refleksa poluglasa: *osem, osam*, zatim sinonimne oblike kao što su genitiv množine: *golubov, golubâ, golubî*, instrumental množine: *golubim, golubima, golubî*, glagolski pridjev radni: *poslal, poslo, poslao* (Tafra 2012). Činjenica je da je pojam *ilirski* vrlo često imao širi opseg, ponekad je bio sinonim čak za *slavenski*, ali je bio sinonim i za *hrvatski*, kako je to Belostenec (1740) napisao: *Horvat Croata, Illyricus*, što potvrđuju i kontakti sinonimi. Stoga se može zaključiti da su leksička i gramatička sinonimija uz jezični purizam glavno obilježje povijesti hrvatskoga književnoga jezika.

Do kodifikacije hrvatskoga jezika funkcija je leksičkih i gramatičkih sinonimnih nizova raznovrsna pa ćemo izdvojiti samo one tipične.

a) Djela su bila namijenjena čitateljima koji su bili govornici različitih dijalekata te su autori uzimali riječi iz svih dijalekata koje su značile isto, ali i istoznačne gramatičke oblike te ih u nizovima navodili. Najčešće nisu navodili njihovu teritorijalnu raslojenost, ali ima primjera da i jesu. Najreprezentativniji je u tom smislu kajkavski rječnik *Gazophylacium* (1740) Ivana Belostenca. U tom se rječniku nalaze riječi iz Dalmacije obilježene odrednicom D. te riječi iz Slavonije s odrednicom S., Scl. ili Turc. Scl. kojima su se označivale nekajkavske riječi, npr. *pannus* sukno, (D.) svita, (Tur. Scl.) čoha; *civis* varašan, purgar, (D.) građanin.

b) Navođenje drugoga člana niza imalo je funkciju objašnjenja nepoznatih riječi. Pritom je riječ mogla biti porijeklom ili iz drugoga jezika ili iz drugoga dijalekta.

c) Sinonimni su nizovi, leksički i gramatički, ali i nizovi fonoloških varijanti, osobito različiti refleksi jata, imali glavnu funkciju stvaranje nadregionalnoga kulturnoga idioma unatoč velikomu književnojezičnomu pluralizmu (nekoliko književnih mikrojezika). Belostenčev je *Gazophylacium* najbolji primjer tronarječne konvergencije u razvoju hrvatskoga leksika, ali i u stvaranju zajedničkoga književnoga jezika, u čijoj je funkciji bila i grafija jer je grafem za sve reflekse jata bio *ě*, a za refleks poluglasa *ě* te se autorovo prezime *Bellosztě-něcz* moglo čitati na više načina. Takve su metode već u 17. stoljeću urodile pokušajem sinteze dijakronijske (evolucijske) i sinkronijske (dijalektne) raznolikosti u nadregionalni kulturni idiom, u jedan književni jezik ne samo na hrvatskoj razini (na primjer Ivan Belostenec, Pavao Vitezović), nego i šire, na slavenskoj razini (Juraj Križanić).

d) Nizovi su imali i stilsku funkciju. Pranjić (1998: 26) “iz repertoara stilskih postupaka ostvarenih u respektivnim tekstovima” u književnim djelima starijih razdoblja hrvatske književnosti opisuje jedanaest postupaka, među kojima su aloglotizacija i idioglotizacija, dva oblika sinonimizacije koje autor analizira kao dijakronijske stileme. U bosanskih franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća to su bili vrlo česti postupci, što ćemo ilustrirati s nekoliko primjera iz Pranjićeve analize. Upotreba stranih riječi (aloglotizacija) odnosi se najčešće na romanizme ili turcizme iz dvaju razloga: bosanski su se franjevci često školovali u Italiji, a Bosna je bila pod osmanskom vlašću. Fra Stjepan Matijević prvo stavlja hrvatsku riječ, a potom stranu: *Grieh* s rođaci svojimi i ženiniemi, tja do četvrtoga koljena uklapajući jest *prikryje*, što Latin zove *incestum*. Jednak redosljed ima i fra Stipan Margitić: *Zašto*, nu, promisli svaka koju fali duh sveti i zove ju *vrtao*, aliti *đardin* zatvoreni (Pranjić 1998: 27). U bosanskih su franjevaca, međutim, vrlo često ostajali turcizmi bez domaćega ekvivalenta jer su se očito udomaćili, postali su usvojenice. U drugim je slučajevima redosljed obratan, strana se riječ tumači domaćom jer su obično idioglotemi bili poznatiji, npr. crkveno ili jezikoslovno nazivlje, a domaće su riječi bile najčešće prevedenice ili novotvorenice.

Međutim, u književnim djelima “kontaktni su sinonimi bili glomazne cjeline koje su smetale osobito u stihotvorstvu” pa su se pisci odlučivali “radije za distantnu upotrebu takvih sinonima, tj. na jednome su se mjestu poslužili riječju iz jednoga narječja, a na drugome njezinom istoznačnicom iz drugoga” (Vončina 1977: 199).

Ne ulazimo u stilsku funkciju takvih primjera kao Pranjić jer nas zanima u kojem su semantičkom odnosu ti leksemi. Analizirajući rukopisni Vitezovićeve *Lexicon* Zrnka Meštrovic i Nada Vajs shvatile su sinonimiju u vrlo širokom smislu (1994: 132): “Pojam sinonimije pokriva čitavu lepezu vrlo različitih jezičnih situacija, a ovdje je riječ o tzv. geografskim varijantama. To su primjerice *ča/kaj/što*, *koji/gdo/ki/tko* ili *ulika/maslina*, koji predstavljaju sinonime različite leksemse osnove s identičnim semantizmom, što su tzv. kontaktni sinonimi, dok izrazi poput *Osek/Osik*, *mačić/mečić*, *orih/oreh/orah* predstavljaju samo različite dijalektne likove istoga leksema (čakavsko-kajkavsko-štokavski likovi).

Izarzi (sic!) u nizu kao *privrzak*, *pribacak*, *pridavanje* itd., predstavljaju treći tip sinonima koji su sinonimi u pravom jezičnom smislu, jer ih možemo promatrati kao prave semantičke dublete i u njima razabrati isto, blisko ili slično značenje dvaju ili više oblikom različitih leksema, npr.: *nagovaravac*, *nagovornik*, *nagovoritelj*, *nanudjavac* (s.v. *adhortator* 1. 14); *privrzak*, *pribacak*, *navrzak*, *pridavanje*, *pribacjenje*, *navrženje* (s.v. *adjectio* 1. 14); *povojac za rame*, *ranoveznica* (s.v. *anadesmus* 1. 30); *pās*, *pāsci od sablje ali oružja*, *remeni pās* (s.v. *balthus*, *balthum* 1. 57); *sike*, *grebeni morski*, *plovci*, *zplovci* (s.v. *Brevia* 1.63) itd.”

U našem teorijskom modelu nije dovoljno da riječi imaju isto denotativno značenje da bi bile sinonimi. One bi morale prvo zadovoljiti osnovna tri kriterija. Stoga je prvi slučaj (*ča*, *kaj*, *što* i dr.) sporan ako se sinonimija ne stavi u kontekst Vitezovićeve književnojezične koncepcije i u određeno vrijeme, u drugu polovicu 17. stoljeća i na početak 18. stoljeća; sporan je i pojam *geografske varijante*¹⁸ jer se varijante odnose na isto, one su, dakle, dva lica istoga, a ovdje se radi o dvjema ili trima riječima. U drugom se slučaju može govoriti o varijantama ako primjeri pripadaju istomu idiomu, ali varijantnost ne ulazi u sinonimiju pa, na primjer, *orih/oreh/orah* ne mogu biti sinonimi upravo zato što su fonološke varijante u odnosu na zajednički etimon. No, tvorbene dublete jesu sinonimi, pa su, na primjer, *nagovaravac*, *nagovornik*, *nagovoritelj* sinonimi. Granice sinonimije ne bi se uopće mogle odrediti ako jezikoslovci prvo ne odrede analiziraju li sinonime u jednoga pisca, u jednom književnom djelu, u jednom mjesnom govoru, u žargonu ili pak u standardnom jeziku.

Na osnovi analize primjera leksičkih i gramatičkih istoznačnih nizova iz povijesti hrvatskoga književnoga može se zaključiti da nije uvijek posrijedi sinonimija. Riječ je o trima procesima:

- a) unutarjezično variranje
- b) unutarjezično posuđivanje
- c) međujezično posuđivanje.

Unutarjezično variranje nije sinonimija, ali ima jednaku funkciju kao i sinonimi: za isti sadržaj služi više izraza, a obuhvaća fonološko variranje kao što je primjer *orih*, *oreh*, *orah* iz Vitezovića. Najčešće se sreću primjeri nizova različitih refleksa jata: *sino*, *sijeno*, *seno*; *breg*, *brig*, *brijeg*; *posle*, *posli*, *poslije*; *did*, *djed*; *vitar*, *vjetar* (Tafrā 2012). Suvremenomu standardnomu jeziku pripadaju samo jekavski odrazi jata, a ostali pripadaju drugim jezičnim sustavima.

¹⁸ Berruto ih također tako naziva pa predlaže i drugi naziv: *geosinonimi* (1994: 86).

Unutarjezično posuđivanje kao izvor sinonimije može se tumačiti jednako kao i posuđivanje iz drugih jezika jer je riječ o različitim idiomima. No, s dijakronijskoga stajališta vidljivo je da su književnici, a osobito leksikografi uzimali cijeli hrvatski jezik kao jedan idiom bez obzira na dijalektnu šarolikost. Pritom treba imati na umu da postoji osim raznodijalektnoga miješanja i raznovremensko miješanje jer se zahvaća vrlo često i u dijakroniju pa pisci iskorištavaju jezične jedinice koje više nisu u upotrebi, koje su otišle u povijest. Uz jezične crte koje se prepoznaju kao sinkronijske u razvoju hrvatskoga jezika redovito se u pisaca nalaze i one koje pripadaju njegovoj povijesti, npr. u Bartola Kašića (1604) brojevi *jedanadeste*, *petsat*. Riječ je o oslonjenosti na pisanu tradiciju, koja postaje uzorom višega stila.

U suvremenom bi standardnom jeziku navedeni leksički nizovi bili:

1) sinonimi, riječi iz jednoga idioma koje imaju isto značenje i koje po porijeklu mogu biti

- a) idioglotem i idioglotem
- b) idioglotem i aloglotem
- c) aloglotem i aloglotem

2) semantički ekvivalenti, riječi iz dvaju ili više idioma koje imaju jednaka značenja.

Dijakronijski pak gledano, leksički su odnosi nešto drugačiji. Podataka o međudijalektnom prožimanju, odnosno o raznodijalektnim i raznovremenskim obilježjima u hrvatskoj starijoj književnosti ima jako mnogo u kroatističkoj jezikoslovnoj literaturi pa se ta raznolikost ne treba posebno dokazivati. Ipak, ne možemo a ne spomenuti da je davno već Jagić uočio da je to miješanje bila uobičajena pojava. U svojoj povijesti hrvatske književnosti zaključio je, među ostalim, da je zamjenica *ča* u znanosti dobila nezasluženu važnost, nezasluženu “jerbo se vara, tko misli, da su s izgovorom *ča* namah uzko spojene i sve ostale osobine”. Tako ima tekstova koji su čakavski po drugim obilježjima, iako nemaju zamjenicu *ča*, i obratno, ima ih koji uz nju imaju nečakavskih obilježja. “Svakako je zanimivo, što se u mnogih bosanskih list. pojavljuju uprav svi pojavi čakavizma, samo rieči *ča* neima, a opet kasnije u književnosti Dalmatinskoj ima mnogo primjera, da je jezik skroz novije naravi, ali s riečju *ča*” (Jagić 1864: 346). Jagić navodi da u pisaca istodobno supostoje *ča*, *zač*, *nač* uz *ništar* ili *nišće*. Standardolozi nikako ne bi kao Jagić smatrali da je “normalno” miješanje raznodijalektnih elemenata. Više je razloga zašto se povijesna međudijalektna interferencija mora tumačiti drugačije nego današnja.

Predgovor Kašićevu *Ritualu rimskomu* (1604), u kojem taj čakavac piše štokavski, dakle *što* ili *šta*, te *poslao sam*, *učio sam*, ali ne brani Dalmatincu da kaže *ča* te *poslal sam*, *učil sam*, zapravo je osnovno povijesno književnojezično načelo po kojem su svi hrvatski organski idiomi moguć izvor jezičnoga posuđivanja u književni jezik. Pritom supostojanje starijih i novijih oblika te istoznačnih oblika i leksema postaje pravilom, a ne slučajnošću.

Da bi bilo jasnije o čem je riječ, neka posluži poredba s proglasom Ljudevita Gaja uoči 2. godišta *Danice* (1835) u kojem se izlaže program: “Naša slovnica i naš rječnik jest *čitava Ilirija*. U tom velikom vertu (bašči) imade svagđ prekrasnoga cvětja, saberimo sve što je najbolje u jedan věnac.” Proglas nosi datum “6. prosinca (grudna) 1836.” te sa sinonimima *prosinac* i *gruden*, *vrt* i *bašča* otkriva jednako shvaćanje hrvatskoga književnoga jezika koje je toliko puta viđeno u prethodnim stoljećima. Paralele su očite. Ilirci su u programu imali jedan jezik za sve južne Slavene (makrorazina), a kodificiran je hrvatski jezik (mikrorazina). Jednako su tako prije njih pisci u svoj književni jezik uzimali jezične elemente iz cijeloga hrvatskoga jezika (makrorazina), što je neke navelo na zaključak da je riječ o tronarječnoj

osnovi, a na kraju je kodificiran općenacionalni jezik na novoštokavskoj osnovi (mikrorazina), s posuđenicama iz drugih dijalekata koje su ušle u standardni jezik po istim zakonima kao i iz stranih jezika prošavši prilagodbu prema normama standardnoga jezika.

Kad se vidi to bogatstvo sinonimnih nizova u povijesti hrvatskoga književnoga jezika, na kraju se opravdano nameće pitanje može li se postojanje sinonimnih leksičkih i gramatičkih raznodijalektnih nizova proglasiti jezičnom normom kada se zna da je normiranje upravo izbor među postojećim mogućnostima. Dva su glavna argumenta za tezu da je riječ o jezičnom normiranju. Prvi je što je gramatička i leksička sinonimija obilježila cijelu povijest hrvatskoga književnoga jezika, pa je kao stalnica postala normom, a drugi je što i danas postoje, doduše drugoga porijekla, ali postoje sinonimni oblici, npr. D jd. *snagi/snazi*, G mn. *naranača, naranča, naranči*, aorist *htjedoh/htjeh/hotjeh* itd., a o leksičkoj da se i ne govori, pogotovo u kombinaciji aloglotem i idioglotem. U starijih je pisaca organska osnova književnoga jezika jednostavno bila šira nego što ju mi danas shvaćamo. Unatoč tomu u rječnicima ima dovoljno pokazatelja po kojima se vidi da su njihovi autori pokušavali tu i tamo i normirati upućujući nepravilnu riječ na pravilnu (Tafra 2012), npr.: *čmela* v. pčela, *kreč* v. vapno, *jeđup* v. cigan, *gvožđe* v. železo (Belostenec 1742); *cerussa* belilo, belnica (vulgo: plajbas), *lima* pila (turpija vox est turcica) (Patačić s. a.); *kopitec*, Hab.¹⁹, v. kopito; *lupaoc*, v. lupalac (Stulli 1806); *vura* v. ura, *sojuz* bolje svez, *aldov* v. žrtva (*Danica* 1835); *akov* v. vjedro, *škver* vulg. v. brodarnica, *štenge* vulg. v. shodići, *špilja* v. spilja (Šulek 1874–1875).

Pružajući svojim čitateljima mogućnost izbora prema vlastitomu osjećaju poznatosti i pravilnosti, kajkavski jezikoslovci normiraju književni jezik kajkavske osnove s nekajkavskim elementima, pisci ozaljskoga kruga oko Zrinskih i Frankopana čak hibridni književni jezik s tronarječnim elementima, Josip Jurin normira na štokavskoj osnovi s elementima čakavštine, kao što je uostalom otac hrvatske gramatike Bartol Kašić krenuo od svoje rodne čakavštine, a završio u štokavštini kao pravom izboru za *opći jezik* u svom *Ritualu rimskom*, koji je kao liturgijsko djelo bio sve do 20. stoljeća u upotrebi s jakim utjecajem na standardizacijske tokove. Ili drugi primjer. Pavao Vitezović počeo je pisati čakavski (*Odiljenje sigetsko*), nastavio kajkavski (*Kronika*), a završio približivši se štokavskom (*Pričnik*), ali u sva tri je slučaja riječ samo o polazišnom idiomu, s toliko unosa iz drugih idioma da je Vončina (1988) s pravom njegovu književnojezičnu koncepciju odredio hibridnom. Kada se to ima na umu, tada je razumljivo zašto Ivan Belostenec u svom *Gazophylaciumu* ima riječi iz sva tri narječja. Poslije je, kada je u narodnom preporodu književni jezik štokavske osnove postao općenacionalni, tradicija međudijalektnoga leksičkoga prožimanja ostala, ali manje izrazita nego prije. August Šenoa ovako je to objasnio: “Mi mislimo da je temelj književnog jezika štokavština, i da ga popunjavati valja rječimi iz kajkavskoga i čakavskoga narječja, ako su te rječi po svom korijenu razumljive i štokavcu i ako u štokavštini uopće za koj pojam riječi nema il’ samo tuđa rječ ima” (Vince 1978: 515–516).

Dinamičnost se sinonimijskih odnosa vidi na svakom vremenskom presjeku. Do devedesetih godina prošloga stoljeća mnogi jezikoslovni nazivi nisu imali sinonime, većinom su to bile posuđenice, ali su ih od devedesetih dobili jer je oživljeno domaće nazivlje iz prijašnjih razdoblja, pogotovo iz 19. stoljeća, pa se sada prilično ravnopravno upotrebljavaju posuđenice i domaće riječi: *gramatika, slovnica, morfologija, oblikoslovlje, palatali, nepčanici, dentali, zubnici* itd. Vojno je nazivlje zahvatio drugačiji proces. Oživljeno domaće nazivlje

¹⁹ Riječ je iz Habledićeva rječnika.

nije uopće stupilo u sinonimijske odnose sa starim jer je ono odmah otišlo u pasivni sloj pa su danas bez sinonimnoga parnjaka *časnik, satnik, vojarna, stožer, a oficir, kapetan, kasarna, štab* više se ne upotrebljavaju. Stoga se može zaključiti da svako vrijeme ima svoje sinonimne nizove i da oni nisu zadani za sva vremena jer se s vremenom neki stvaraju, a neki se drugi raspadaju.

4. Desinonimizacija

Najveća razilaženja u tumačenju leksičkih odnosa u jezikoslovnoj literaturi postoje u vezi s paronimijom. Tomu treba dodati da je od svih leksičkih odnosa paronimija najslabije obrađivana i u jezikoslovnim člancima i u knjigama koje u svom naslovu imaju riječ leksikologija. Ona se počela proučavati dosta kasno, i to najprije u vezi s učenjem jezika, a tek poslije kao sustavni leksički odnos. U leksikologiji još uvijek nema općeprihvaćene definicije paronimije niti postoji ustaljen naziv za leksički odnos tvorbene sličnosti i semantičke različitosti. Filipec i Čermák (1985) paronimima smatraju jednu ili više grafijski i zvukovno sličnih riječi, zapravo riječi povezane samo prema sličnosti izraza, kao što su češ. *etický* i *etnický*, *siný* i *sivý*. Zgusta (1991) kaže da se termin *paronimi* tradicionalno koristi za riječi koje imaju sličnu formu, a različito značenje, npr. tal. *traduttore* ‘prevoditelj’ i *traditore* ‘izdajnik’.

Pod paronimijom se razumijevaju različite pojave u jeziku, pa čak i između jezika. Naše je shvaćanje paronimije vrlo blisko shvaćanju Višnjakove (1981, 1984). Uz osnovna tri kriterija koja smo postavili u drugom poglavlju za sve leksičko-semantičke odnose paronimi moraju pripadati istoj tvorbenoj porodici, zbog čega imaju djelomičnu podudarnu fonološku i semantičku strukturu, pa upravo zbog te sličnosti imaju jak potencijal zamjenjivosti. Dakle, paronimi su riječi istoga korijena i istoga leksičko-gramatičkoga i leksičko-semantičkoga razreda, slične po izrazu i po sadržaju i međusobno isključive u istom kontekstu. U hrvatskom jeziku paronimi često nastaju desinonimizacijom istokorijenskih sinonima da bi se rasteretila njihova višeznačnost i da bi se svaki pojam imenovao. Na taj su način nastali mnogi paronimni parovi: *rodni // rodovni, lisni // listovni, vršni // vrhovni, knjižni // književni, vodni // vodeni, drvni // drveni, brojni // brojevni, stručni // strukovni, maseni // masovni, davalac // davatelj, slušač // slušatelj, čitač // čitatelj* itd. Odnosni pridjevi imaju isto značenje: ‘koji se odnosi na i’ (imenicu od koje su tvoreni), a imenice znače vršitelja radnje, ali u tim primjerima svaki je parnjak preuzeo samo dio semantičkoga sadržaja motivirajuće riječi. Imenice na *-ač* i na *-telj* uglavnom znače isto te su bogata zaliha sinonima kandidata za desinonimizaciju radi terminoloških potreba. Tako *istraživač* i *istražitelj* u odnosu na motivirajuću riječ imaju isto značenje: ‘osoba koja istražuje’, ali s obzirom na ono na što referiraju u stvarnosti, svaka je dobila novo značenje, koje se može prikazati definicijskim formulama: ‘osoba koja zna istraživati’ (*znanstveni istraživači; istraživači Sjevernoga pola; kad prohoda, dijete je pravi istraživač svoje okolice*), te ‘osoba kojoj je zanimanje da istražuje’ (*suci istražitelji*). Jednako se razgraničenje dogodilo i u paru *slušač // slušatelj*. *Slušač* nije više samo ‘osoba koja sluša’, nego je ‘osoba kojoj je zanimanje da sluša, student’. Dok je u *Rječniku JAZU* (knj. XV: 624–625, 629) šest sinonima: *slušač, slušalac, slušar, slušatelj, slušatnik* i *slušavac*, dotle su danas samo dva sinonima *slušalac* i *slušatelj*, od kojih *slušatelj* ima normativnu prednost pa je u paronimijskom odnosu sa *slušač*. Često se neki sinonimni sufiksi razjednače tako da se jedan parnjak “specijalizira” samo za jedan značenjski razred. Tako se sufiksom

-telj tvore *nomina agentis*, sufiksom se *-ač* mogu tvoriti i *nomina agentisi nomina instrumenti*, npr. *crtáč, čitač, klizač, upravljač*, pa su zato moguća zaliha za terminologizaciju kao *nomina instrumenti* te time i za paronimizaciju: *snimač // snimatelj, pretraživač // pretražitelj*.

Desinonimizacija je dijakronijski proces i ne događa se preko noći. Jedno se vrijeme parnjaci upotrebljavaju i kao sinonimi i kao paronimi dok se ne završi razjednačivanje. Razlog za desinonimizaciju često je izvanjezični, npr. s pojavom kompjuterske tehnike nastala je potreba za terminima pa je razgraničavanje sinonimnih parova išlo po liniji živo – neživo: *snimatelj // snimač, pretražitelj // pretraživač* itd.

Na jednom ćemo primjeru pokazati povijesni put razvoja paronima koji je karakterističan i za druge slavenske jezike, primjerice u ruskom su u 19. stoljeću pridjevi tipa *покорный* i *покорливый* (hrv. *pokoran* i *pokorljiv*) bili sinonimi, a u suvremenom su jeziku paronimi, prvi za označivanje pasivnoga svojstva, a drugi aktivnoga. Tako su u hrvatskom, također u 19. stoljeću, ali djelomice i u 20. stoljeću, imenice tipa *matematik* i *matematičar* bili sinonimi, s vremenom je norma dala prednost imenicama na *-ar*, a manji se dio tih sinonimnih parova desinonimizirao pa su u suvremenom jeziku te imenice paronimi.

U hrvatskom je jeziku u tvorbi *nomina agentis* donedavna među sufiksima bio i *-ik*. Najčešće su te imenice tvorene od imenica grčko-latinskoga porijekla koje se obično završavaju na *-ika*, ali i na druge sufikse: *atletika, gramatika, mehanika, tehnika, lirika, kronika, politika, fizika, kemija, magija, satira ...*

Dva su sufiksa *-ik* u hrvatskom jeziku, jedan je praslavenskoga porijekla (*brezik, zakonik*), a drugi je nastao od latinskoga *-icus*, odnosno grčkoga *-ικος* (*fizik, lirik*). Zanima nas upravo taj drugi sufiks stranoga porijekla. Potvrde za nazive osoba koje se bave pojedinim granama ljudske djelatnosti nalaze se iz vremena kada se javljaju te djelatnosti ili, vrlo često, u dvojezičnoj i višejezičnoj leksikografiji pri donošenju hrvatskih istovrijednica za strane riječi. Kako su se gramatikom bavili učeni ljudi od davnina, vrlo su stari nazivi za osobe takva zanimanja. Prema *Rječniku JAZU* (s. v. *gramatik*) već u 15. stoljeću ima potvrda za riječ *gramatik* (grč. *γραμματικός*) u značenju ‘pisar’. U značenju ‘onaj koji se bavi gramatikom’ nalazi se od 16. stoljeća. Rane su potvrde i za imenice *matematik, muzik, historik*. No, najviše je takvih učenih riječi iz 19. stoljeća, što je razumljivo s obzirom na razvoj novih znanosti i na količinu novih riječi koje tada nastaju. U 19. stoljeću u tvorbi se tih imenica javlja novi sufiks. Povijesno gledano, riječ je o dometku *-ičar* koji je nastao od spomenutoga *-ik* i *-jar* (od lat. *-arius*): *botaničar, muzičar, političar ...* Zanimljiva je sudbina tih dviju tvorbenih dubleta. Jezikoslovci su se razilazili u njihovu normiranju. Na početku 20. stoljeća jedni su davali prednost imenicama *botanik, kritik*, a drugi su ih odbacivali, smatrajući da se dometkom *-ik* tvore izvedenice od imenica koje znače drveće: *kestenik, borik, šljivik*, a da se dometkom *-ar (-jar)* oduvijek tvore imenice koje znače čovjeka koji se nečim bavi. Ti su drugi imali i jak razlog protiv sufiksa *-ik* jer je nominativ množine takvih imenica *botanici, politici* izjednačen s dativom i lokativom jednine imenica *botanika, politika*. Maretić (1924: 193), suprotno od tih jezikoslovaca, opredjeljuje se za *botanik, gramatik*, “kako su ne samo Vuk i Daničić pisali, nego kako su pisali i svi naši stari pisci ..., kako pišu i govore svi drugi Slaveni”. I dalje su se jezikoslovci razilazili pa se još uvijek 1941. godine daje prednost imenicama *botanik, lirik, kemik*, što znači da su se oba tipa tvorbenih dubleta upotrebljavala kao sinonimi, i bilo je samo pitanje vremena kad će se normirati jedna od dviju mogućnosti. Nakon Drugoga svjetskoga rata sve se manje spominju imenice na *-ik*. Zanimljivo je da su u

20. stoljeću taj problem rješavali pravopisi pa tako *Pravopis* dviju Matica iz 1960. (str. 44) ima odredbu: “Pored toga nastavka (-ičar, B. T.) upotrebljava se s istim značenjem i kraći nastavak -ik, dakle: *liričar* i *lirik*, ali katkad postoje i različna značenja: *fizičar* (onaj koji se bavi fizikom) i *fizik* pored *fizikus* (gradski liječnik).” Da je i nakon Drugoga svjetskoga rata još bilo ljudi kojima je pod utjecajem njihove klasične naobrazbe bila milija kraća tvorba, bliža jeziku izvorniku, svjedoči i Skok (s. v.-ičar): “Puristi traže da se mjesto -ičar kaže u riječima tuđeg postanja uvijek -ik: *satirik*, *lirik*, *kritik*, *empirik*.” Unatoč jezičnim puristima upotrebnja je norma prevagnula u korist likova na -ar. Razlozi leže ponajprije u samoj tvorbi. Sa suvremenoga stajališta izvedenica *botanik* izjednačena je sa svojom tvorbenom osnovom (*botanik* + *a*). U tvorbi imenica za označivanje vršitelja radnje najčešći je upravo sufixs -ar, odnosno -jar, koji mijenja završni suglasnik osnove: *kritik* + *jar* > *kritičar*. Budući da se imenica *botaničar* i njoj slične uklapaju u tvorbene uzorke hrvatske tvorbe riječi bolje od imenice *botanik*, i upotrebnja i kodifikacijska norma dala im je prednost. S njima je olakšana i tvorba ženskih mocijskih parnjaka: *botaničarka*, *gramatičarka*, *političarka*. U tvorbi oblika izbjegnute su dvostrukosti jer se zbog glasovnih promjena više oblika imenica *botanik* i *botanika* podudaraju, npr. u primjeru s *botanikom sam raščistio* nije jasno je li riječ o čovjeku ili o znanosti. Starija tvorba sufixsom -ik nije nestala. Ostala je kao ograničeno stilsko sredstvo (*naši mladi lirici*), a u nekoliko je primjera poslužila za značenjsko razgraničenje posuđenica, odnosno za paronimizaciju: *fizik* // *fizičar*, *akademik* // *akademičar*, *klasik* // *klasičar*, ali i domaćih riječi *dionik*//*dioničar*.

5. Granice homonimije

Uvodno samo napomena da uz osnovna tri kriterija, navedena u drugom poglavlju, homonimi moraju imati jednake²⁰ izraze (u hrvatskom su to homofonski homografi) i da ne smiju imati nijedan integralni sem. Premda je to jasno, često se homonimima proglašavaju riječi nastale konverzijom, iako one pripadaju različitim leksičko-gramatičkim razredima i iako se, s obzirom na to da pripadaju istoj tvorbenoj porodici, semantički preklapaju. Dakle, temeljna je pretpostavka za ostvarivanje bilo kojega leksičko-semantičkoga odnosa, pa i homonimijskoga, pripadnost istoj vrsti riječi. Stoga leksemi tipa *dobro* (imenica) i *dobro* (prilog) nisu homonimi, oni su samo homografi. Kao i kod sinonimije, nerijetko se govori o pravim i djelomičnim homonimima, potpunim i nepotpunim i slično. Smatramo da se za leksičko-semantičke odnose u jeziku trebaju odrediti kriteriji prema kojima dva leksema ili jesu ili nisu homonimi, sinonimi, antonimi itd. Iako su “поиски ‘критериев’ для распознавания различных языковых объектов ... красноречивее, чем что-либо другое” (Апре-сjan 1995: 184), kriteriji su nužni da bi se uopće mogle odrediti granice “jezičnih objekata” (riječi, rečenicâ, homonima, frazema itd.). Pri određivanju granica ključnu ulogu ima semantička jezgra svakoga leksema, s tim da njegova semantička periferija u aktualnoj semantičkoj realizaciji može unijeti određenu razliku s obzirom na druge lekseme s kojima je u nekom semantičkom odnosu. Kriterije za homonime jednostavnije je odrediti nego za sinonime jer su homonimi isključivi u kontekstu, dok je zamjenjivost sinonima osnova njihove razred-

²⁰ Nažalost, jezikoslovci često kažu *iste*, a treba *jednake izraze*, jer je isto samo ono što je identično samo sa sobom, a kako su dva leksema, njihovi su izrazi jednaki. Jednako tako zaboravlja se da u hrvatskom akcenti imaju distinktivnu ulogu pa *lûk* i *lûk* nisu homonimi.

be i glavni predmet sporenja jezikoslovaca. Unatoč tomu ostat će vječni problem razgraničavanje homonimije od polisemije (Tafr 1986).

Budući da u hrvatskom jeziku homonimi imaju jednake izraze samo ako su i homografi i homofoni, a budući da rječnici u prošlosti obično nisu bili akcentirani, nije lako uvijek ni prepoznati jesu li u pitanju homonimi. Ponekad se nalaze označeni akcenti, no nedosljedno, a osim toga trima su se akcenatskim znakovima (akut, cirkumfleks i gravis) sve do polovice 19. stoljeća označivali različiti akcenatski sustavi i nisu imali istu prozodijsku vrijednost kao današnji isti ti znakovi. Od rijetkih autora koji su se bavili homonimijom upravo u hrvatskim starim rječnicima bio je Šipka (1988). Međutim, on preširoko shvaća homonimiju u koju svrstava i homofone, i homografe i homoforme. U tom širokom shvaćanju homonimije pronašao je dokaze da su u svojim dvojezičnim i višejezičnim rječnicima Faust Vrančić (1595), Juraj Habelić (1670) i Ardelio della Bella (1728) razlikovali homonimiju i polisemiju. Jednako široko shvaćena je homonimija u transkripciji trojezičnoga *Blaga jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (1651), prvoga hrvatskoga rječnika u kojem je hrvatski polazni jezik. Tako su u njem (Gabrić-Bagarić i dr. 2011) obrađene kao homonimi (obrojčane natuknice) riječi koje to nisu i koje je Mikalja razlikovao naglasno: *pàs* (*pàs* ‘domaća životinja’), *pás* (*pàs* ‘remen’); *lùk* (*lùk* ‘vrsta povrća’), *lúk* (*lúk* ‘zaobljena naprava za izbacivanje strijela’).

U starijim rječnicima uspješnim razgraničenjem homonimije i polisemije može se smatrati obrada “homonima u dvama rječničkim člancima te obrojčavanje značenja pod jednom natuknicom u obradi polisemije. Uz posebne natuknice za homonime nećemo tražiti i obrojčavanje tih natuknica kako je to uobičajeno u današnjoj leksikografiji” (Košutar 2013). Petra Košutar (2013) nakon istraživanja rječnika u 18. stoljeću zaključila je da je Della Bella dobro prepoznavao homonime jer ih je obrađivao pod dvjema natuknicama. Njemu je polazni jezik bio talijanski pa razlikovanje homonimije i polisemije može biti i utjecaj talijanskih rječnika kojima se služio. Polazni je jezik Ivanu Belostencu bio latinski, imao je dosta rječnika uzora kojima se služio, ali nije tako dobro raspoznavao homonime kao Della Bella, što zorno pokazuje samo jedan njegov rječnički članak: *ius*, *iuris*, iako je riječ o dvama homonimima: *ius*¹ ‘pravo, zakon’ i *ius*² ‘juha’. Struktura rječničkoga članka sa sedam značenja ne odaje raspoznavanje dviju riječi. No, drugi primjer (*saltus*, *us*, *m.* ‘ples’, ‘skok’ i *saltus*, *us*, *m.* ‘lug’, ‘gaj’) pokazuje uzornu obradu homonima u dvama rječničkim člancima (Košutar 2013). Nemoguće je zaključiti zašto je homonime Belostenec različito obrađivao, odnosno je li to propust u latinskom rječniku koji mu je bio izvor za lijevu, latinsku stranu rječnika, ili je to njegov propust.

U drugim je rječnicima pod jednom natuknicom obrojčavanjem razgraničavana polisemija i homonimija, što se može smatrati začetkom leksikografskoga lučenja homonimije od polisemije. Košutar (2013) navodi primjere iz četverojezičnoga *Lexicona* Andrije Jambrešića (1742) iz kojih se vidi da su homonimi obrojčani u jednom rječničkom članku, npr. *ius* 1. pravda, pravica, 2. oblast, 3. juha, čorba. Nakon analize nekoliko hrvatskih rječnika iz 18. stoljeća i europskih koji su bili leksikografski uzori i izvori, kao što su *Dizionario degli Accademici della Crusca* ili razne prerade Calepinovih rječnika, zaključila je da “djela koja pripadaju talijanskoj leksikografiji redovito bilježe homonime dvjema natuknicama, bez obzira na godinu izdanja. Dakle, i izdanja koja su objavljena u 17. stoljeću jednako obrađuju homonime pod dvjema natuknicama kao i ona koja su izišla u 18. stoljeću”. Stoga hrvatski rječnici oslonjeni na talijansku leksikografiju dobro raspoznaju što je jedna, a što dvije riječi jednaka izraza.

Ovdje dalje nećemo istraživati metaleksikografske domete starije hrvatske leksikografije, ali ćemo pokazati na dvama homonimnim parovima dijakronijski razvoj homonimije u hrvatskom jeziku te utjecaj prozodije na homonimiju. Poznato je da su *luk* ‘vrsta povrća’ i *luk* ‘zakrivljena naprava za izbacivanje strijela’ u ruskom homonimi, dok u hrvatskom jeziku *lūk* i *lûk* nisu jer akcent ima diferencijalnu ulogu. Ne smatramo ih nikakvim kvazihomonimima bez obzira na to što se u hrvatskom jeziku ne pišu akcenti. U tom su slučaju samo homografi koji zbog akcenatske razlike nemaju jednake izraze.

Danas su u hrvatskom standardnom jeziku *sûd*¹ 1. ‘sudište’, 2. ‘mišljenje’ i *sûd*² ‘posuda’, *lûg*¹ ‘šumarak’ i *lûg*² ‘pepeo’ homonimi. Ako bi se inzistiralo da i svi leksi moraju imati jednake izraze da bi dva leksema bila homonimi, onda ti parovi ne bi zadovoljili taj kriterij jer svi padežni oblici nemaju jednake akcente. Smatramo da se te male razlike mogu neutralizirati jer se u rječnicima kao natuknice pojavljuju kanonski likovi koji u tom slučaju imaju jednake izraze.

Kad Della Bella (1728: 3) bilježi te parove jednosložnih riječi s različitim naglascima u nominativu i genitivu: *sûd*, *giudizio*, *sûda*; *sûd*, *vaso*, *sûda*; *lûg*, *cenere*, *lûga*; *lûg*, *bosco*, *lûga*²¹, onda to nisu homonimi jer je riječ o starijem akcenatskom sustavu s neoakutom i s iskonskim dugosilaznim akcentom: *sûd* i *sûd* te *lûg* i *lûg*. Te je primjere preuzeo poslije Matija Antun Reljković (1767) koji je mogao u svom govoru imati posavski neoakut pa u njega to još nisu homonimi, ali jesu u Mikalje (1651), iako je rječnik stariji, jer je Mikalja pisao “bosanskim jezikom”, dakle štokavskim, pa je zabilježio dugosilazni naglasak u obje riječi *sûd* (u njega *sûd*). Homonimijski je odnos, dakle, ovisio o dijalektnoj osnovi jezika pojedinoga pisca. Della Bella i Reljković bilježe troakcenatski sustav s neoakutom, prvi pod mogućim utjecajem čakavskoga, a drugi pod utjecajem posavskih staroštokavskih govora, i to je dijalektološki razlog, ali se postavlja pitanje odakle se neoakut pojavljuje u 19. stoljeću, primjerice, u *Sbirci* na kraju prvoga godišta *Danice* (1835) ili u rječniku Josipa Drobnića (1849). Zbog toga smo osim dijalektoloških razloga pridružili i moguće leksikološko-leksikografske jer je sasvim nejasno kako to da su ti parovi prema bilježenju akcenata heterofonski u Drobnićevu rječniku kad je na njem radio Antun Mažuranić, vrsni akcentolog, koji je opisao novoštokavski naglasni sustav temeljitije nego bilo tko drugi dotad i u to vrijeme.

Naime, ti se jednosložni parovi riječi, obilježeni različitim akcentima, nalaze i u rječnicima i gramatikama u 19. stoljeću, u djelima u kojima se ne očekuju nenovoštokavski akcenti. Polovicom 19. stoljeća kodificiran je novoštokavski akcenatski sustav koji je jako dobro opisao Antun Mažuranić u svojoj *Slovnici hrvatskoj* (1859), služeći se četirima znakovima. Prije njega Šime Starčević, također u gramatici (1812), opisao ga je prilično uspješno²², ali trima znakovima. Nakon toga ne bi se očekivali različiti akcenti na navedenim primjerima jer su oni u književnom jeziku izjednačeni: na tim je jednosložnim riječima dugosilazni akcent i one su homonimi. Sada bi trebao biti problem kako označiti homonime s obzirom na to da su i istozvučnice i istopisnice: *lûg* ‘pepeo’ i *lûg* ‘šumarak’. Mažuranić je (1859: 12) znao da je dugosilazni (*oštri*) dvovrstan: izvorni, primarni (u njega *dár*), koji je već i u čakavskom bio takav, i drugi, noviji, sekundarni koji je iz čakavskoga nastao (u njega *kráj*, *píšem*). Na osnovi bilježenja naglasaka može se zaključiti da su jedni autori označivali neoakut, čakavski ili posavski, ali se mora pretpostaviti da su neki preuzimali od starijih autora akcentirane

²¹ To su Della Bellini akcenatski znakovi.

²² Tako je zaključio i Trubeckoj (1960: 220).

primjere da bi označili homonime za koje nije postojao izgrađen sustav oznaka. Kao što je praksa bila sve do preporoda da se dugi slogovi obilježavaju samoglasničkim geminatama, a kratki suglasničkim, tako je mogla postojati slovopisna manira obilježavanja homonima, što bi bilo moguće objašnjenje barem za neka bilježenja različitih znakova na novoštokavskim²³ homonimima *sud*¹, *sud*² i *lug*¹, *lug*².

Budući da Mažuranić nije u Zagrebu imao nekoga tko dobro poznaje i čakavsku i štokavsku akcentuaciju, nije imao koga pitati pa je, prema priznanju (1859: V), morao vjerovati tiskanim knjigama kao što su: Della Bella, Stulli i “najvećma Karadžić”, a dosta mu je pomogao i Daničić sa svojim djelima. Da ostavi različite naglaske na natuknicama *lug* i *sud* mogao je potvrdu naći samo u Della Belle jer ostali nemaju te razlike. Stulli ima samo jedan rječnički članak s oznakom dužine: *sūd*, a Karadžić kao novoštokavac ima isti naglasak u nominativu obiju homonimnih natuknica (dugosilazni), ali različit u genitivu.

Na zaključak o utjecaju literature i o svjesnosti novoštokavske utemeljenosti zajedničkoga književnoga jezika navodi i činjenica da je u vrijeme objave Drobniceva rječnika potpuno učvršćena novoštokavska norma s izuzetkom nesinkretskih množinskih padeža te da nije vjerojatno da su Antun Mažuranić i Vjekoslav Babukić, glavni jezični kodifikatori tada, rađeći na rječniku ostavili čakavski ili možda posavski naglasak. U tom nas razmišljanju učvršćuje i Babukićeva *Ilirska slovnica* (1854: 33) u kojoj nema razlikovnih nominativnih oblika, nego samo genitivni u kojima se vidi da dugosilazni ima dvostruko porijeklo: “*sūda* (gen. sing. posuda) i *sūda* (od *sūdi*ti, *judicare*)”. Mažuranić je (1859: 24) upravo na tom primjeru protumačio pomicanje naglasaka na proklitiku u čakavskom i štokavskom narječju. Čakavski i štokavski naglasak jednak je u akuzativu kad je iskonski silazni naglasak: *nā sūd* (‘posuda’), a kad je novi, u čakavskom se ne pomiče naglasak na proklitiku: *na sūd*²⁴, dok je u štokavskom na djelu oslabljeno pomicanje naglasaka: *nā sūd*, što dokazuje različito porijeklo dugosilaznoga u novoštokavskom naglasnom sustavu. Ta je naglasna razlika nastala povijesnim prozodijskim razvojem, a nije “akcentska promjena” kojom se izbjegava “homonimski konflikt” (Šipka 1990: 146). Promjenom akcenta u jeziku je moguća depolisemizacija. Depolisemizacija je dug proces i njime nastaju homonimi. Međutim, rezultat je depolisemizacije dvovrstan:

a) depolisemizacija = homonimizacija (*park*¹ ‘perivoj’, *park*² ‘sva vozila nekoga poduzeća’)

b) depolisemizacija ≠ homonimizacija (*pečēnje* i *pečēnje*, *krāvetina* i *kravētina*).

U prvom se slučaju kidaju semantičke veze između dvaju značenja i svaka riječ ulazi u drugu tvorbenu porodicu te se stoga mogu smatrati homonimima. U drugom slučaju akcent je odigrao ulogu tvorbenoga sredstva pa su od glagolske imenice nastala dva leksema koji znače radnju i rezultat te radnje, a u drugom primjeru razjednačivanjem je augmentativa išlo po liniji neživo : živo pa *krāvetina* znači ‘kravlje meso’, a *kravētina* pejorativno ‘žena’.

Dijakronijski se homonimija može pratiti na dva načina:

a) kako su ju jezikoslovci razumjevali i opisivali

b) kako je nastajala.

Vidjeli smo da su jezikoslovci sasvim dobro razlikovali kada više značenja pripada jednoj riječi, a kad dvjema riječima, ali smo vidjeli da veliku ulogu ima i prozodija i unutar

²³ U čakavskom, u kojem su neoakut i dugosilazni, dakle različiti naglasci, nije uopće riječ o homonimima.

²⁴ Današnjim bilježenjem: *na sūd*.

istoga jezika i između jezika. Hoće li parovi poput *sud* i *sud* biti homonimi ili neće, ovisi o kojem hrvatskom idiomu govorimo i u kojem ga vremenu promatramo, a hoće li *luk* i *luk* biti homonimi, ovisi također o kojem jeziku govorimo, hrvatskom ili ruskom.

6. Zaključak

Premda svaki od leksičko-semantičkih odnosa u leksikologiji otvara beskonačnost različitih mišljenja, utvrdili smo kriterije koji su isti i za dijakroniju i za sinkroniju, ali su promjenjivi parametri. Tako pojam isti idiom ostaje, ali dijakronijski gledano, njegov se opseg mijenjao s vremenom i od pisca do pisca. U hrvatskom slučaju on je obuhvaćao cijeli hrvatski jezik, a u nekih pisaca, osobito leksikografa (npr. Joakim Stulli), čak i slavenske jezike s obzirom na to da se u pojedinim razdobljima povijesti hrvatskoga književnoga jezika smatralo da postoji jedan slavenski jezik – ilirski jezik. Sa sinkronijskoga pak stajališta budući da je riječ o više književnih mikrojezika, kontaktološki se odnosi trebaju promatrati jednako bilo da je riječ o odnosima između hrvatskoga jezika i drugih jezika ili između triju narječja i njihovih književnih stilizacija. Posljedice tih dodira odražavaju se na jednak način u književnom jeziku pa u Ančića *đardin* ili *vrtao* imaju status posuđenica koje se u nedostatku naziva uvjetno mogu zvati egzogene i endogene posuđenice²⁵. Jednako se tako i o dijalektnoj osnovi književnoga jezika treba uvjetno govoriti da bi se razgraničili književni idiomi radi lakšega opisa. Ona se određuje prema pretežitosti jezičnih obilježja, a zapravo je književni jezik bio otvoren utjecajima jednako drugih jezika kao i drugih dijalekata, ali i prethodnih književnih djela. Većina starijih djela sadrži leksik koji se mora promatrati kao sjecište povijesnih kulturnih dodira i književnojezičnih konvergentnih silnica koje su objedinjavale književne izričaje na različitim dijalektnim osnovama i koje su urodile bogatom općehrvatskom leksičkom sinonimijom, koja se treba istraživati iz vremena u kojem je nastala. Dakle, dok se prije kodifikacije hrvatskoga jezika *tovar*, *oslac*, *magarac*; *ocat*, *kvasina*, *sirće* ili *ča*, *kaj*, *što* mogu smatrati sinonimima samo u književnom jeziku toga vremena, te riječi danas u standardnom jeziku nisu sinonimi jer pripadaju različitim idiomima. Jednako tako između riječi ili oblika koji pripadaju raznim razdobljima, dakle između suvremene riječi i arhaizma, ne uspostavljaju se sinonimijski odnosi jer ne pripadaju istomu vremenskomu odsječku. Da bi se uopće moglo govoriti o leksičkoj sinonimiji, riječi, osim što isto znače, moraju pripadati istoj vrsti riječi, istomu idiomu i istomu vremenskomu presjeku. U starijih se autora ta dva zadnja uvjeta protežu na hrvatski književni jezik kao krovni pojam za sve njegove varijetete i u sinkronijskom i u dijakronijskom presjeku, dakle kao prostornu i povijesnu cjelinu. Općehrvatska sinonimija imala je u povijesti:

a) integrirajuću književnojezičnu funkciju (stvaranje naddijalektnoga kulturnoga idioma)

b) objasnidbenu (objašnjavanje čitaocima raznih dijalekata nepoznate riječi).

Kad bi se danas priznala općehrvatska sinonimija, opasno bi se poremetila javna komunikacija. Dovoljno je samo spomenuti situaciju u kojoj je hotelski gost novčano kažnjen jer je ukrao *pinjure*, *šugomane*, *pjate* te da se on žalio, a da je na drugostupanjskom sudu njegov predmet došao pred suca kajkavca. Standardnost se nekoga jezika mjeri po njegovoj kodifi-

²⁵ S obzirom na to da smo naučili da su posuđenice riječi iz drugoga jezika, zabunu bi unijeli nazivi *inojezične* i *istojezične posuđenice*, iako je zapravo riječ o njima.

kaciji koja zahvaća i leksik, a međudijalektna interferencija može, primjerice, imati stilsku funkciju u književnosti.

Mnogi su pisci u predgovorima objašnjavali zašto upotrebljavaju riječi iz širega područja nego što bi se to očekivalo. Riječ je o gotovo podudarnim stajalištima o dijalektnoj raznolikosti i teritorijalnoj proširenosti, koja ćemo ilustrirati dvama citatima.

“I ako rič ku najdeš ka polak tebe ne bi bila običajna, procini da jezik naš po vnovih državah, jest rasturkan, jer nigdi nikako, a nigdi nikako riči unašaju; zato se jednoj državi, nego i većim želim ugoditi” (Glavinić 1628, u: Vončina 1977:194). Slično i Tadijanović (1761) u predgovoru veli: “Metnio sam ja u ovoj knjižici dosta riči koje će se tebi viditi kakono nove i tuđe, ali su one prave ilirske.”

Leksički se fond hrvatskoga jezika stoljećima popunjavao na razne načine. U tom živom procesu leksičko-semantički odnosi nisu bili statični, oni su se s vremenom mijenjali. Ovim smo radom pokušali uhvatiti dio te dinamičnosti.

LITERATURA

- Апресян Ю.Д.* Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995.
- Апресян Ю.Д.* “Новый объяснительный словарь синонимов русского языка”, предисловие ко второму изданию // Славянская лексикография / Отв. ред. М.И. Чернышева. Москва: Азбуковник, 2013.
- Babukić Vjekoslav.* Ilirska slovnica. Zagreb, 1854.
- Богатова Г.А.* История слова как объект русской исторической лексикографии. Москва: Наука, 1984.
- Belostenec Ivan.* *Gazophylacium.* Zagreb. 1740. Pretisak. Zagreb: Liber – Mladost, 1972.
- Berutto Gaetano.* Semantika. Prevela Iva Grgić. Zagreb: Antibarbarus, 1994.
- Brlić Ignjat Alojzije.* Grammatik der illyrischen Sprache. Ofen, 1833.
- BrVO: Brevijar Vida Omišljanina. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. 1396. Cod. slav. 3.
- Cruse Alan.* Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Damjanović Stjepan.* Staroslavenski jezik. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005.
- Danica ilirska. 1835–1849. Pretisak. Zagreb: Liber, 1972.
- Della Bella Ardelio.* Dizionario italiano, latino, illirico. Venecija, 1728.
- Dragičević = Драгушевић Радна.* Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Drobnić Josip.* Ilirsko-němačko-talianski mali řečnik. Beč: Matica ilirska, 1846–1849.
- Duličenko = Дуличенко А.Д.* Славянские литературные микроязыки. Таллин: Валгус, 1981.
- Filipec Josef, Čermák František.* Česká lexikologie. Praha: Academia. Československá akademie věd., 1985.
- Gabrić-Bagarić Darija, Horvat Marijana, Lovrić Jović Ivana, Perić Gavrančić Sanja.* Jakov Mikalja. Blago jezika slovinškoga (1649./1651.). Transkripcija i leksikografska interpretacija. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011.
- Hamm Josip.* Staroslavenska gramatika. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1963.
- Hercigonja Eduard.* Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.
- Ivančić Dusper Đurđica, Bašić Martina.* Rječnik crikveničkoga govora. Crikvenica: Centar za kulturu, 2013.
- Jagić Vatroslav.* Iz prošlosti hrvatskoga jezika // Književnik. 1864. I. S. 332–358, 447–485.
- Jambrešić Andrija.* Lexicon latinum. Zagreb, 1742. Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik, 1992.
- Kašić Bartol.* Institutionum linguae illyricae libri duo – Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige. Pretisak. Prevela Sanja Perić-Gavrančić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002.
- Kašić Bartol.* Rituale romanum. Rim, 1640. Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik, 1993.
- Keipert Helmut.* Prevođenje iz druge ruke u Gajevoj “Danici ilirskoj” // Obzori preporoda: Kroatističke rasprave. Zagreb: FFpress, 2014 [2008] .
- Košutar Petra.* Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s hrvatskim. Doktorski rad. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
- Kovačić Mislav.* Filološki i teološki rad Bogoslava Šuleka na hrvatskom izdanju Novoga zavjeta. Doktorski rad. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

- Janosović Marijan*. Neue Einleitung zur slawonischen Sprache. Osijek, 1778.
- Maretić Tomo*. Hrvatski ili srpski jezični savjetnik. Zagreb: JAZU, 1924.
- Mažuranić Antun*. Slovnica Hrvatska: za gimnazije i realne škole. Zagreb, 1859.
- Meštrović Zrnka, Vajs Nada*. Vitezovičev *Lexicon latino-illyricum*, zapostavljeno djelo hrvatske leksikografije // Senjski zbornik. 1994. 21. S. 127–134.
- Mikalja Jakov*. Blago jezika slovinskoga. Loretto, 1651. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011.
- Petrović Bernardina*. Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005.
- Pranjić Krunoslav*. Iz-Bo-sne k Europi. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika: Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska, 1960.
- Raffaelli Ida, Katunar Daniela*. Leksičko-semantičke strukture u hrvatskom WordNetu // Filologija. 2012. 59. S. 69–101.
- Reljković Matija Antun*. Nova slavonska i nimačka grammatika. Zagreb, 1767.
- Rječnik JAZU: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Rječnik MH – MS: Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika / Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska, 1967.
- Samardžija Marko*. Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika. Udžbenik za 4. razred gimnazije. Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- Skok Petar*. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. 3. Zagreb: JAZU, 1973.
- Starčević Šime*. Nòvâ riscòslovica iliricska. Trst, 1812. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002.
- Stulli Joakim*. Rjecsoslojxe slovinsko-italijansko-latinsko. Dubrovnik, 1806.
- Šamašalović Gustav*. Njemačko-hrvatski rječnik. Zagreb: Znanje, 1971.
- Šipka Danko*. Homonimija i polisemija u Vrančićevom, Habdelićevom i Della Bellinom rječniku // Leksikografija i leksikologija. Sarajevo: ANUBiH. Posebna izdanja knjiga, 1988. LXXXV. S. 155–164.
- Šipka Danko*. Leksička homonimija. Sarajevo: Institut za jezik, 1990.
- Šulek Bogoslav*. Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja, I–II. Zagreb, 1874–1875.
- Tadijanović Blaž*. Svaschta po mallo. Magdeburg, 1761. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012.
- Tafra Branka*. Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem) // Filologija. 1986. 14. S. 381–393.
- Tafra Branka*. Što su brojevi (gramatički i leksikografski problem) // Rasprave Zavoda za jezik IFF. 1989. 15. S. 219–237.
- Tafra Branka*. Konverzija kao gramatički i leksikografski problem // Filologija. 1998. 30–31. S. 349–361.
- Tafra Branka*. Od riječi do rječnika. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Tafra Branka, Košutar Petra*. Rječnotvorni modeli u hrvatskom jeziku // Suвременa lingvistika. 2009. Vol. 35. № 67. S. 87–107.
- Tafra Branka, Košutar Petra*. Nova periodizacija hrvatskoga književnoga jezika // Filologija. 2011. 57. S. 185–204.
- Tafra Branka*. Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2012.
- Tafra Branka*. Raznolikošću do jednostii– franjevački put književnojezične ujednake, Zbornik o fra Stipanu Margitiću. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu – Institut za latinitet BiH, 2015.
- Trubeckoj = Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. Москва: Наука, 1960.
- Vince Zlatko*. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1978.
- Višnjakova = Вишнякова О.В.* Паронимы современного русского языка. Москва: Русский язык, 1981.
- Višnjakova = Вишнякова О.В.* Словарь паронимов русского языка. Москва: Русский язык, 1984.
- Vončina Josip*. Analize starih hrvatskih pisaca. Split: Čakavski sabor, 1977.
- Vončina Josip*. Jezičnopovijesne rasprave. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979.
- Vončina Josip*. Jezična baština. Split: Književni krug, 1988.
- Zgusta Ladislav*. Priručnik leksikografije. Preveo Danko Šipka. Sarajevo: Svjetlost, 1991.